

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**1980 SONRASI CUMHURİYET DÖNEMİ MEZHEPLER
TARİHİ YAZICILIĞI: İÇERİK VE YÖNTEM**

Celal YORMAZ

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

MAYIS 2024

ÇAĞDAŞ SANATTA VARLIK VE ZAMAN TEMSİLİ

Celal YORMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

MAYIS 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Celal YORMAZ

08.05.2024

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı YÜKSEK LİSANS Programı öğrencisi Celal YORMAZ tarafından hazırlanan “1980 SONRASI CUMHURİYET DÖNEMİ MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞI: İÇERİK VE YÖNTEM ” Başlıklı tez çalışması 08/05/2024 11.00 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Prof. Dr. Osman DEMİR) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/ Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı	☒	☐
Danışman (Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı	☒	☐
Üye (Doç. Dr. Mehmet Akif Ceyhan) Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/ Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı	☒	☐

1980 SONRASI CUMHURİYET DÖNEMİ MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞI: İÇERİK
VE YÖNTEM
(Yüksek Lisans Tezi)

Celal YORMAZ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Nisan 2024

ÖZET

Cumhuriyet Döneminde İlahiyat Fakültelerinin üç temel bölümünden birisi olan Temel İslam Bilimlerinin Anabilim Dallarından birisi de İslam Mezhepleri Tarihi'dir. İslam Mezhepler Tarihi kendine özgü içerik, yöntem ve problemlere sahip olan bir alandır. Cumhuriyet ile beraber yaşanan değişim ve dönüşümlerden payına düşeni alan İslam Mezhepler Tarihi Bilimi, yeni konular, yöntemler ve problemlerle karşılaşmıştır. Zamanın ve zeminin değişimine karşı kayıtsız kalamayan bu alan, zikri geçen hususlar noktasında kendisini sürekli yenileme ihtiyacı hissetmiştir. Bu minvalde, Cumhuriyet Döneminde klasik eserlerden farklı olarak İslam Mezhepler Tarihi sahasına güncel konular dâhil olmuştur. Bu konular kimi zaman ortaya çıkan bir oluşum, kimi zaman bir mezhep veya oluşum içerisinde tezahür eden olaylar şeklinde olmuştur. Bununla beraber eserlerin yazımında ve içerik üretme noktasında klasik anlayışın dışında mezhepleri karşılaştırma, normatif, psiko-sosyal yönden veya mezhepler üstü ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde ele alan yeni yöntem ve teknikler geliştirilmiştir. Bu yöntem ve teknikler kimi zaman birbirinin tamamlayıcısı rolünü üstlenirken, kimi zaman bir diğerine eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Bunların yanında günümüzün imkânlarının kullanılmasıyla da medya ve internet yoluyla mezhepleri ele alan yeni yöntemler ortaya konmuştur. Ayrıca zamanın değişimi ile birlikte İslam Mezhepler Tarihi alanına terminoloji, adlandırma, sınıflandırma ve kaynakların güvenilirliğini tespit etme gibi yeni problemlerde girmiştir. Bu problemler de aklın ve bilimin ışığında çözülmeye çalışılmıştır.

Bilim Kodu	: 60403
Anahtar Kelimeler	: İslam Mezhepleri Tarihi, Cumhuriyet Dönemi, İçerik, Yöntem, Problemler, Yeni Yaklaşımlar
Sayfa Adedi	: 101
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN

WRITING THE HISTORIOGRAPHY OF THE ISLAMIC SECTS IN THE POST-1980
REPUBLICAN ERA: CONTENT AND METHOD
(Master's Thesis)

Celal YORMAZ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
April 2024

ABSTRACT

The History of Islamic Sects is one of the three main sections of the Faculties of Theology in the Turkish Republican Period. The History of Islamic Sects is a field that has its own content, methods and problems. Through the Republic era, the discipline of History of Islamic Sects has encountered new subjects, methods and problems. This field, which is not indifferent to the changes of time and ground, has constantly renewed itself in terms of the aforementioned issues. In this respect, unlike the classical works in the Republican Period, current issues were included in the field of History of Islamic Sects. At the same time, new methods and techniques have been developed in the writing and content production of the works. These issues were sometimes in the form of a formation, sometimes in the form of events that manifested within a sect or formation. In addition to the classical understanding in writing works and producing content, new methods and techniques have been developed that deal with sects in comparison, normatively, psycho-socially or supra-sectarianly and within the framework of idea-hadith connection. While these methods and techniques sometimes complement each other, sometimes they emerge as criticism of each other. In addition, by using today's opportunities, new methods have been introduced to address sects through media and the internet. Through the change of time, new problems such as terminology, naming, classification and determining the reliability of sources have entered the field of History of Islamic Sects. These problems have been tried to be solved in the light of reason and science.

Science Code : 60403
Key Words : History of Islamic Sects, Republican Period, Content, Method, Problems, New Approaches
Page Number : 101
Supervisor : Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
2. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ESERLERİNDE İÇERİK.....	5
2.1. Klasik Malzemenin İntikali	5
2.2. Modern Dönemde Teşekkül Eden Müslüman Toplulukların İntikali	24
2.3. Popüler Söylemin Mezhepler Tarihi Yazıcılığındaki Yeri.....	32
2.4. Karşılaşılan Temel Sorunlar	34
3. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ESERLERİNDE YÖNTEM.....	53
3.1. Normatif-Teolojik Yöntem.....	56
3.2. Sosyal-Pozitivist Yöntem	59
3.3. Tarihsel ve Sosyolojik Yöntem	65
3.4. Karşılaştırma Yöntemi	73
3.5. Zihniyet Çözümleyici Yöntem	76
3.6. Mezhepler Üstü Yöntem	79
3.7. Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı Yöntemi	82
3.8. Metin Analizi Yöntemi.....	84
3.9. Ampirik Yöntem.....	87
3.10. İnternet Aracılığıyla Mezhepleri Ele Alma Yöntemi	88
3.11. Yöntemler Üzerine	90

	Sayfa
4. SONUÇ	95
KAYNAKÇA.....	97
ÖZGEÇMİŞ	101

TEŞEKKÜR

Cumhuriyet Dönemi'nde İslam Mezhepler Tarihi alanında önemli yenilikler gerçekleşmiştir. Bu alan akademik bir çerçevede incelenmeye başlanmış, Batı'daki yöntem çalışmalarından esinlenerek yeni yöntemler ve yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde İslam Mezhepler Tarihi'ndeki gelişmeleri, İlahiyat Fakültelerinde hoca olarak bu alanda ders vermiş bilim adamlarının ortaya koyduğu çalışmalardan hareketle ortaya koymak mümkündür. Çalışmamız bu gerçeklikten hareketle, 1980 sonrası Cumhuriyet Dönemi İslam Mezhepler Tarihi alanında kaleme alınan eserleri incelemek, bu eserlerde kullanılan veya konu olarak bilimsel bilgi vermek amacıyla eserlerde anlatılan yöntemleri tespit etmek ve söz konusu eserlerin içerik noktasında bahsettiği hususları ele almak üzerine yazılmıştır. Yapmış olduğumuz çalışma bir giriş ve iki temel bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Cumhuriyet Dönemi ile beraber İslam Mezhepler Tarihi alanının geçirmiş olduğu evrelere, bu alanın kurulmasında rol olan önemli şahsiyetlere yer verilmiştir. Bunun yanında araştırmanın önemine ve gayesine değinilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, 1980 sonrası İslam Mezhepler Tarihi alanında ders kitabı formatında yazılan eserlerden hareketle çalışmalardaki muhteva birkaç yönden incelenmiştir. Klasik materyalin kullanımı hususu, Modern dönemde teşekkül eden İslam merkezli oluşumların aktarılması, popüler söylemin Mezhepler Tarihi yazıcılığındaki yeri ve bu dönemin eserlerinde karşılaşılan temel sorunlar araştırma konumuz olmuştur. Ayrıca bu bölümde Cumhuriyet Döneminde İslam Mezhepler Tarihi alanıyla ilgili kaleme alınan kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezlerine de müracaat edilmiş ve temel sorunların birçoğu özgün bir sınıflandırma ile tespit edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise, tezin mevzu ettiği dönemde karşımıza çıkan İslam Mezhepler Tarihi yazıcılığında kullanılan yöntemler ele alınmıştır. Daha sonra İslam Mezhepleri Tarihi ders kitabı formatında kaleme alınan eserlerde yöntem bahsinin nasıl ele alındığı ve bu eserlerin kullanmış oldukları yöntemler incelenmiştir. Ayrıca 1980 sonrası dönemde, İslam Mezhepler Tarihi sahasında yöntem üzerine kaleme alınmış, alanın yöntemlerini tartışmış ve çeşitli tespitlerde bulunmuş olan kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu bilgiler ışığında çalışmamız sonuç kısmı ile sona erdirilmiştir.

Yüksek lisans derslerimden bu yana, benden yardımlarını ve bilgisini esirgemeyen çok değerli danışmanım Dr. Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN hocama teşekkürü bir borç bilirim. Bu noktaya ulaşmamızda büyük emeği olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarıma, Hacı Bayram Veli İslami İlimler Fakültesi hocalarıma, Prof. Dr. Adnan Bülent BALOĞLU ve Prof. Dr. Osman DEMİR hocalarıma, Ankara Dini Yüksek İhtisas Merkezi hocalarıma ve tez sürecimde değerlendirmeleri ile bana katkı sağlayan Dr. Mehmet ONUR hocama ve jüride yer alan Doç. Dr. Mehmet Akif Ceyhan hocama müteşekkirim. Bu süreçte bana karşı desteğini esirgemeyen, her konuda beni motive eden kıymetli eşim İlknur Hanım'a da göstermiş olduğu sabır ve anlayışından ötürü teşekkür ediyorum.

Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

KISALTMALAR

b.	: Bin
bk.	: Bakınız
ev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
Hız.	: Hazreti
KURAMER	: Kur'an Araştırmaları Merkezi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme
vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

Bu çalışmada Cumhuriyet Döneminde İslam Mezhepler Tarihi alanında kullanılan yöntem ve içerikten bahsedilecektir. Çalışma Cumhuriyet Döneminin 1980 yılı sonrasını kapsayacaktır. Burada 1980 sonrasında İslam Mezhepler Tarihi ile alakalı yazılan ders kitabı niteliğinde olan eserler dikkate alınacaktır. Bu eserlerden başlıcaları kronolojik olarak şunlardır: Mehmet Ali Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepler Tarihi*; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*; Mahmut Şevket Ustaosmanoğlu, *İslam'da Mezhepler ve Düşünce Tarihi*; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikâdî Mezhepler*; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*.¹

Bu eserlerden hareketle, zikri geçen dönemin içeriği ve yöntemi hakkında bilgi verilecektir. Bununla beraber dönemin içeriği ve kullanılan yöntemi ile ilgili olarak özellikle Cumhuriyet Dönemi İslam Mezhepler Tarihi yazıcılığında usul ve yöntem anlayışını ortaya koyma gayesi güden bazı çalışmalardan da yararlanılacaktır. Osman Aydın'ın, "*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı ve 'Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Arayışları'*", Sönmez Kutlu'nun, "*İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu*", Hasan Onat'ın, "*İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlamı ve Önemi*", Kur'ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi, Mehmet Ali Büyükkara'nın, "*İslam Mezhepleri Tarihi*

¹ Mehmet Ali Büyükkara'nın editörlüğünü yaptığı *İslam Mezhepler Tarihi* eseri 2010 yılı Eylül ayında Anadolu Üniversitesi tarafından Eskişehir'de basılmıştır. Çalışmamızda 1.baskısı esas alınmıştır. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu editörlüğünde hazırlanan *İslam Mezhepler Tarihi* eseri 2018 yılı Temmuz ayında Grafiker Yayınları tarafından Ankara'da basılmıştır. Çalışmamızda 7.baskısı esas alınmıştır. Sönmez Kutlu'nun *Mezhepler Tarihine Giriş* eseri 2019 yılı Mart ayında Dem Yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır. Çalışmamızda 5.baskısı esas alınmıştır. Mahmut Şevket Ustaosmanoğlu'nun *İslam'da Mezhepler ve Düşünce Tarihi* eseri 2019 yılında İstanbul'da basılmıştır. Çalışmamızda 1.baskısı esas alınmıştır. Mustafa Öz'ün *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* eseri 2001 yılı Şubat ayında Ensar Yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır. Çalışmamızda 6.baskısı esas alınmıştır. Hasan Gümüsoğlu'nun *İslam'da İtikâdî Mezhepler* eseri 2022 yılı Temmuz ayında Kayihan Yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır. Çalışmamızda 1.baskısı esas alınmıştır. Mehmet Kubat'ın *İslam Mezhepler Tarihi* eseri 2022 yılı Eylül ayında Ensar Yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır. Çalışmamızda 4.baskısı esas alınmıştır. Halil İbrahim Bulut'un *İslam Mezhepler Tarihi* eseri 2022 yılı Eylül ayında Bilay Yayınları tarafından Ankara'da basılmıştır. Çalışmamızda 5.baskısı esas alınmıştır. Mehmet Saffet Sarıkaya ve Mehmet Ümit editörlüğünde hazırlanan *İslam Mezhepleri Tarihi* eseri 2022 yılı Ekim ayında Nobel Yayınları tarafından Ankara'da basılmıştır. Çalışmamızda 5.baskısı esas alınmıştır.

Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar" ve "İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi", Sıddık Korkmaz'ın," İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı", Züleyha Ateş Karadere, "Cumhuriyet Dönemi Mezhepler Tarihi Yazıcılığında Yeni Arayışlar: Yusuf Ziya Yörükân Ve İçtimaiyatçı Yaklaşım vb. gibi çalışmalardan da istifade edilecektir.

İslam Mezhepler Tarihi alanı 1980 yılına gelmeden önce önemli süreçlerden geçmiştir. Bu dönemi daha iyi anlama, muhteva ve kullanılan yöntemleri sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için, İslam Mezhepler Tarihi'nin geçirmiş olduğu serüvenin bilinmesi gerekir. Tanzimat Dönemi ile birlikte birçok alanda sorgulama ve yenilenme fikri uyanmıştır. Bu sorgulama ve yenilenme ameliyesinden ilim sahası da nasibini almıştır. Dönemin fikir insanlarının kullanılan yöntemlere yönelik bazı eleştirileri olmuş, İslami ilimlerin muhteva ve yöntemsel bağlamda bazı değişikliklere gitmesi fikri ön plana çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında Tanzimat Döneminde bir yenilenme ihtiyacının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde İslam Mezhepler Tarihi henüz bağımsız bir disiplin hüviyetine kavuşamamıştır. Mezheplerin görüşleri hakkında önemli bilgiler içermesi sebebiyle Kelam alanının altında ele alınmıştır. Kelam alanı ise Tanzimat Döneminin getirdiği soru ve sorunlara karşı cevap verme noktasında yetersiz kalmıştır. Ortaya çıkan Batı menşeli düşünce ve metotlara karşı yeni argümanlar geliştirilmesi fikri Kelam alanında sorgulanmaya başlamıştır. Çağın ihtiyaçlarını gözetecek, sorunları çözebilecek ve yeni mezhep ve akımlara karşı cevap verecek bir metot arayışına girilmiştir. Bu minvalde alanın mütehassıs simaları yazmış oldukları eserler ile bunları dile getirmiş ve yenilenme hareketinin bir parçası olmuşlardır. Abdullatif Harputî (ö. 1916) Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (ö. 1914) ve İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) Tanzimat sonrası dönemde yenilenme ihtiyacını dile getiren ve bu yenilenme fikrinden hareketle eser meydana getiren önemli isimler olmuşlardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber eğitim noktasında yeni bir aşamaya girilmiştir. Ülkemizin din hizmetlerini karşılamak ve dini bilgi üretimini sağlamak adına yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Bu açıdan Darülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi'nin açılması kararlaştırılmıştır. Yeni kurulan İlahiyat Fakültesi programına dâhil olan İslam Mezhepler Tarihi dersini vermek için 1925 yılında Yusuf Ziya Yörükân (ö. 1954) görevlendirilmiştir. 1949 senesinde Ankara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla beraber Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974) riyasetinde hazırlanan metinde İslam Dini ve Mezhepler Tarihi dersi, İslam Medeniyetine ait disiplinler arasında sunulmuştur. 1954-1962 yılları arasında bu dersi Muhammed b.Tavit et-Tanci (ö. 1974), 1962-1969 yılları arasında da Yaşar Kutluay (ö. 1969) okutmuştur. Daha sonra da 1975-1982 yılları arasında Ethem Ruhi Fığlalı'ya verilmiştir. İslam Mezhepler Tarihi, Kelam Anabilim Dalının altında yer alan bir bilim dalı iken 1991 yılında Anabilim dalı haline getirilmiştir. Bu süreçte İslam Mezhepler Tarihi anabilim dalı altında “Klasik İslam Mezhepleri Tarihi” ve “Çağdaş İslam Akımları” şeklinde iki ayrı bilim dalı kurulmuştur. 2003 yılına gelindiğinde ise İlahiyat Fakültelerinin sayısında meydana gelen artış sebebiyle Mezhepler Tarihi dersinin ismi ve saatleri hususunda bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Son zamanlarda yeni açılan İlahiyat Fakültelerinde Mezhepler Tarihi dersi müstakil bir ders şeklinde verilmeye devam etmiştir. Bununla beraber İslami İlimler Fakültelerinde İslam Mezhepler Tarihinin “Kelam ve İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi” anabilim dalı altında yer aldığını da ifade edebiliriz.² Burada bir hususu dile getirmek yerinde olacaktır. Son zamanlarda meydana gelen değişiklikler ile bazı fakültelerin İlahiyat Fakültesi yerine İslami İlimler veya İslam İlimler yerine İlahiyat Fakültesi şeklinde isimlendirildiğini söyleyebiliriz. Tabii olarak İslam Mezhepler Tarihi alanı, gerek dersin adı, bağlı olduğu bilim dalı ve gerekse de ders süreleri ilgili noktalarda bu değişiklikten nasibini almaktadır.³

Yapmış olduğumuz bu çalışma, Cumhuriyet Döneminde kaleme alınan eserlerin içeriklerinin geldikleri noktayı tespit etmek, başlıklar hususunda ve işlenen konular bağlamında meydana gelen değişim veya yenilenmeleri görmek, eserlerde kullanılan yöntemlerin neler olduğu tespit etmek ve son zamanlarda Mezhepler Tarihi alanında kullanılan yeni yöntemlerin neler olduğunu öğrenmek, alanın geçmişte kalan ve yeniden gündeme gelen veya ortaya yeni çıkan problemlerinin neler olduğunu

² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2019, s.147-149.

³ Bununla ilgili birkaç örnek vermek istiyoruz: 10 Temmuz 2013 tarih ve 28703 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan kararla kurulan Polatlı İlahiyat Fakültesi, 8 Ocak 2020 tarih ve 31002 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 2036 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararıyla adı Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi olarak, 16 Aralık 2023 tarih ve 32401 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 7956 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararıyla da adı yeniden İlahiyat Fakültesi olarak değiştirilmiştir. 14 Kasım 2016 tarihli 2016/9528 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla, Dumlupınar İlahiyat Fakültesi, İslami İlimler Fakültesine dönüştürülmüştür. 18 Mayıs 2023 tarih ve 32194 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan kararla İzmir Katip Çelebi İslami İlimler Fakültesi, İlahiyat Fakültesi olarak değiştirilmiştir. 4 Ağustos 2023 tarih ve 32269 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan kararla Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İlahiyat Fakültesi olarak değiştirilmiştir.

anlamak adına önem arz etmektedir. Çalışmanın gayesi zikri geçen bu hususların özgün bir şekilde aktarılması olacaktır. Ayrıca bu çalışmanın 1980 sonrası Cumhuriyet Dönemiyle sınırlı tutulduğunu ifade etmek gerekir.

2. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ESERLERİNDE İÇERİK

Bu bölümde giriş kısmında belirtildiği gibi, 1980 sonrası İslam Mezhepler Tarihi alanında ders kitabı formatında yazılan eserlerden hareketle içerik analizi yapılacaktır. Söz konusu çalışmalardaki muhteva birkaç yönden incelenecektir. Klasik malzemenin taşınması, Modern dönemde teşekkül eden Müslüman oluşumların aktarılması, popüler söylemin Mezhepler Tarihi yazıcılığındaki yeri ve bu dönemin eserlerinde karşılaşılan sorunlar inceleme alanımızı oluşturacaktır.

2.1. Klasik Malzemenin İntikali

Burada, İslam Mezhepler Tarihi alanının klasikleri diyebileceğimiz temel kaynakların, inceleme alanımızı oluşturan, günümüzde ders kitabı formatında yazılan İslam Mezhepler Tarihi kitaplarına içerek noktasında yaptığı tesir ele alınacaktır. Bununla birlikte mezheplerin aktarılış biçimleri ve kullanılan kaynakların isimleri belirtilecektir. Söz konusu klasik kaynaklar hakkında tahkik, neşir ve içerik ile alakalı bilgiler verildikten sonra bu klasik kaynaklardan ne ölçüde yararlandıkları bahsedilecektir. Bu noktada yararlanılan her bir klasik kaynak imkân ölçüsünde müstakil olarak ele alınacaktır.

İncelediğimiz eserlerde mezhepler genel olarak kronolojik bir tarzda ele alınmıştır. Mezhepler izah edilirken ilk önce Hâricilik fırkası ile başlanmış, daha sonra Mürcie, Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i Sünnet fırkaları ile devam edilmiştir. Mezhepler işlenirken söz konusu mezhebin isimlendirilmesi, kökeni, doğuşu, teşekkül süreci, fikri altyapısı, temel fikirleri, müntesipleri ve yayıldıkları coğrafyalar aktarılmıştır. Mezhepler ile alakalı klasik kaynaklardan toplanan bilgiler, bu sistematığe göre incelediğimiz eserlerde yer almıştır.

Bugün İslam Mezhepler Tarihi alanı ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, alanının klasikleri diyebileceğimiz temel eserler kullanılmadan bir çalışma meydana gelmemektedir. İnceleme alanımızı oluşturan, günümüzde ders kitabı formatında yazılan kitaplara baktığımızda da klasik eserlerden müstağni bir çalışma gözümüze çarpmamaktadır. Ele aldığımız eserlerde İslam Mezhepler Tarihi alanının amacı, önemi, konusu, temel kavramları, kaynakları, diğer bilimlerle ilişkisi, mezheplerin doğuş sebepleri ve mezhepler ile alakalı aktarılan bilgilerde temel kaynaklara referans

verildiğini söyleyebiliriz.⁴ Bu içeriğin oluşturulmasında ele alınan temel Mezhepler Tarihi kaynaklarına baktığımız zaman karşımıza Sâlim b. Zekvan el –Hilâlî'ye ait olan *es-Sire*, Hasan b. Muhammed b. El-Hanefiyye'ye (ö.101/719) ait olan *Kitâbü'l İrcâ*, Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'ye ait olan (ö.301/913) *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak*, Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî'nin (ö.310/922) *Fıraku's Şîa*, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Kâ'bî'nin (ö.319/931) *Kitâbu'l Makâlât*, Ebu'l Hasen el-Eş'arî'nin (ö.324/935) *Makâlâtul İslâmiyyîn ve'htilâfi'l musallîn*, Ebû Abdullâh Muhammed b. Said el-Kalhatî'nin (ö.325-937) *el-Keşf ve'l Beyân*, Ebu'l Hüseyin el-Malatî'nin (ö.377/987) *et-Tenbîh ve'r Red 'alâ Ehli'l Ehvâ ve'l Bida'*, Abdulkahir el-Bağdadi'nin (ö.429/1037) *el-Fark Beynel Fırak*, İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî'ye ait (ö.456/1064) *el-Fasl fi'l Milel ve'l Ehvâ' ve'n-Nihal* ve Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n Nihal* adlı eserler çıkmaktadır.

Karşımıza çıkan en eski kaynağın Sâlim b. Zekvân'a (ö.100/718) ait olduğu görülür. *Siretü Sâlim b. Zekvan* veya *es-Sire* olarak bilinen bu eser 2001 yılında Oxford'da Patricia Crone ve Fritz Zimmermann aracılığıyla İngilizce tercümesi ile birlikte neşredilmiş, Harun Yıldız tarafından ise Türkçeye kazandırılmıştır. Yapılan araştırmalarda Sâlim b. Zekvan'ın *es-Sire* adlı eserinin Hasan b. Muhammed b. El-Hanefiyye'nin *Kitâbü'l İrcâ* eserinden önce yazıldığı tespit edilmiştir.⁵ Bu bakımdan Mürcie ile ilgili bilgi veren ilk kaynak olma özelliğini kazanmıştır. Burada aktarılan bilgilerin ircâ fikrinin ilk aşamasını oluşturduğu kabul edilmiştir.⁶ Bununla beraber Sâlim b. Zekvan'ın Hâricî bir perspektifle Mürcie'nin fikirlerinin yanlış olduğunu gösterme gayretine girmesi sebebiyle *es-Sire* adlı eser Hâricîler ile ilgili bize bilgi veren ilk kaynak olarak sayılmıştır.⁷ Sâlim b. Zekvan *es-Sire* eserinde Hz. Peygamber ve Kur'an hakkındaki anlayışını nasihatvârî bir tarzla ayetlerden alıntılarla sunarak, Peygamber zamanındaki dini gruplar ve ilk dört halifenin sîretlerinden bahseder. Eserin isminin buradan geldiğini söyleyebiliriz. Devamında ise içinden geldiği Harici

⁴ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2022, s.5-19; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2018, s.19-25; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2022. s.1-20.

⁵ Sönmez Kutlu, “Sâlim b. Zekvân'ın “Sîre” Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi”, AÜİFD, XXXV, Ankara 1996, s. 469.

⁶ Sönmez Kutlu, “Sâlim b. Zekvân'ın “Sîre” Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi”, AÜİFD, XXXV, Ankara 1996, s. 469.

⁷ Harun Yıldız, Hâricîlerin Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvan Örneği, e-makâlât Mezhep Araştırmaları, II/2 (Güz 2009), s.10-11.

ekolün iki kolu olan Ezârika ve Necedât'ın görüşlerini eleştirel bir tarzda aktarır.⁸ Kaleme aldığı *es-Sire* eseri, dört halifenin iktidara gelişi herhangi bir atama ile değil ümmetin biat etmesi şeklinde gerçekleştiği, Şîa'nın imamet ile alakalı ileri sürdüğü fikirleri kendi eserinde bir tartışma konusu yapmaması ve ilk Şîî fikirlerin erken dönemde meydana gelmediğini ortaya koyması, Hz. Osman döneminin ilk yılları için az bilgiye yer vermesi ve sonraki yılları için teferruatlı bilgilere vererek Hz. Osman'ın faaliyetlerini dini, siyasi ve iktisadi bakımdan eleştiriye tabi tutması, bağlı bulunduğu İbâzi gelenek ve Hicri.1. yüzyıldaki fırkalar hakkında temel bilgiler vermesi bakımından İslam Mezhepler Tarihi alanı için oldukça kıymetli bir yere sahiptir.⁹ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman *es-Sire*'den birkaç noktada istifade edildiğini görürüz. Özellikle Hâricîlik ve Mürcie konusu ele alınırken *es-Sire*'den yararlanılır. Hz. Osman'ın öldürülme sebebi, Hz. Ali ile Muaviye arasında geçen diyalog, İbâdîlerin devlet başkanlığı için ortaya koyduğu esaslar ve devlet başkanının görevi kötüye kullanma durumunda azledilmesi veya öldürülmesi konusunda *es-Sire* adlı eserden alıntılar yapılmıştır.¹⁰ Bununla beraber bilinmeyen konularda hükmü Allah'a ertelemek, Kible Ehlinde büyük günah işleyenlerin tekfir edilmemesi ve dinin birlik ve beraberlikten ibaret olduğu şeklinde ilk Mürcîî fikirler ortaya koyulurken *es-Sire* eserinden yararlanılmıştır.¹¹ Mürcie'nin siyasi görüşünün açıklandığı kısımlarda¹² ve teşekkül sürecinin bahsedildiği yerlerde de *es-Sire* eserinden istifade edilmiştir.¹³ Bütün bunlarla beraber inceleme alanımızı oluşturan eserlerde Hâricîlik ve Mürcie bölümünün ele alındığı kısımlarda *es-Sire* adlı esere yapılan atıfların nicelik bakımından az olduğunu belirtebiliriz. Hâricîliğin ve Mürcie'nin isimlendirilmesi, tarihçesi, ortaya çıkışı, gelişmesi, temel görüşleri ve fırkalara ayrılışı noktasında daha çok Şehristânî'nin *el-Milel ve'n Nihal*, Eş'arî'nin *Makâlatu'l İslamiyyîn*, Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l Beyân*, Bağdadî'nin *el-Fark Beynel Fırak*, İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l Milel ve'l Ehvâi ve'n Nihal* ve Taberî'nin *Târihu'l Ümem ve'l Mülûk* adlı eserlerinden yararlanıldığını

⁸ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.16.

⁹ Orhan Ateş, Salim b. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısımın İbâzi Fikirler Açısından Değerlendirilmesi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 (2), s.101-106.

¹⁰ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.36-47.

¹¹ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s.98.

¹² Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2021, s.530-531.

¹³ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.51-53.

söyleyebiliriz.¹⁴ Halbuki Hâricîlik ve Mürcie ile ilgili önemli bağlantıları bulunan Hz. Osman dönemi olaylarını, Cemel, Sıffîn ve Nehrevân vakalarını ele alması, Hâricî ve Mürcîî fikirlere ve fırkalara yer vermesi ve Hâricîlik ve Mürcie arasında başlayan anlaşmazlıkları erken dönemde koyması bakımından *es-Sire* adlı eserin önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵

Hasan b. Muhammed b. El-Hanefiyye'ye (ö.101/719) ait olan *Kitâbü'l-İrcâ* adlı eser ise ircâ düşüncesi ile ilgili günümüze ulaşan en eski yazılı metin olarak kabul edilmektedir. *Kitâbü'l-İrcâ* metni Joseph Van Ess tarafından ortaya çıkarılarak, tahkik edilmiş ve hakkında geniş bilgi verilmek suretiyle, "Das Kitâb al-İrgâ des Hasan b. Muhammed b. al- Hanafiyya "adlı bir makalesinde yayınlamıştır. Bu eser Sönmez Kutlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Muhammed b. El-Hanefiyye kendi döneminde yaşanan dört halife ile ilgili hadiselerle kayıtsız kalmamış, Hz. Ali soyundan gelmesine rağmen ilk iki halife ile ilgili ılımlı görüşler ortaya atmıştır. Haricilerin Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer sahabeleri tekfir etmelerine karşın onları eleştirmiş ve zikri geçen eseri kaleme almıştır. Bu açıdan döneminde yaşanan hadiselerle kayıtsız kalmaması, siyasi ve itikâdî mezheplerin bazılarına karşı argüman geliştirmesi ve bu mezheplerin görüşlerine yer vermesi açısından el-Hanefiyye Makalat geleneğini başlatan ilk simalardan sayılmıştır.¹⁶ Bununla beraber kendine özgü bir ircâ anlayışı geliştirmesiyle de dikkat çekmeyi başarmıştır. el-Hanefiyye yaşadığı dönemde sıklıkla gündemde olan ircâ konusu ile ilgili, bu fikrin ilk defa Hz. Musa ile Firavun zamanında ortaya çıktığını iddia eder. Kendisi Taha suresinin 51. ve 52. ayetini delil getirerek ircâ fikrini bu döneme kadar götürmektedir.¹⁷ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman *Kitâbü'l-İrcâ* adlı çalışmadan ilk Mürcîî fikirlerin ortaya koyulması, Mürcie'nin itikâdî görüşlerinin belirlenmesi¹⁸ ve Mürcie'nin teşekkül süreci konusunda yararlanılmıştır.¹⁹ *Kitâbü'l-İrcâ* Haricilik, Mürcie ve Sebeiyye ile ilgili tarihsel bilgiler içermesi²⁰, bizzat Mürcie mensubu biri tarafından Hz. Ebû Bekir

¹⁴ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.33-49; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.110-145; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.63-84; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.83-108.

¹⁵ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", s. 469.

¹⁶ Sönmez Kutlu, *İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ*, AÜİFD, XXXVII, Ankara 1997, s. 320-321.

¹⁷ Sönmez Kutlu, *İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ*, s. 326.

¹⁸ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.97-106.

¹⁹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.51-53.

²⁰ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.92.

ve Hz. Osman aleyhtarı Sebeiyye'nin fikirlerini çürütmeyi amaç edinmesi, *Sîre*'de ele alınan, îrcâ fikrinin tamamlanması noktasında gayret göstermesi ve Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını Allah'a bırakma fikrini ortaya koyarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in tartışma dışı bırakılmasını savunması gibi birçok önemli meseleleri incelemesine karşın, incelemiş olduğumuz eserlerde kaynak olarak kullanılma konusunda geri planda kalmıştır.²¹

Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'ye ait olan (ö.301/913) *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak* Kummî'nin günümüze ulaştığı bilinen tek çalışması olarak kabul edilir. Kitabın adı bazı kaynaklarda *Fıraku's-Şîa* veya *Maqâlâtü'l-Îmâmiyye* olarak zikredilir. Yakın zamana kadar kaynaklarda kullanılmasına rağmen el-Mağâlât'ın varlığı tespit edilememiştir. Bundan dolayı zikri geçen bu eser içerik, konuların uzunluğu ve ibareleri bakımından birbirine oldukça benzerlik taşıyan Nevbahtî'nin *Fıraku's Şîa*'sı ile beraber tek eser olarak ele alınmıştır.²² Makâlât'ın varlığı ilk defa, Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şî'a*'sının Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından yapılan tercümesine bir mukaddime yazan Saîd-i Nefîsî tarafından ortaya konulmuş ve bir nüshasının İran'da olduğu belirtilmiştir. Kitabı, bu nüshaya dayanarak ve özellikle *Fıraku's-Şî'a* metniyle beraber değerlendirmek suretiyle 1963 yılında Tahran'da Muhammed Cevâd Meşkûr yayımlamıştır. Bu yayında, el-Mağâlât'ta yer alan *Fıraku's-Şî'a*'ya göre fazla açıklamalar nâşir aracılığıyla yirmi altı madde halinde tespit edilmiş ve bunların otuz sayfaya denk geldiği belirtilmiştir. Yapılan bu araştırmalar sonucu bu iki eserin tek eser olmadığını, *Kitâbu'l- Makâlât*'ın Kummî'ye ait olduğunu söyleyebiliriz.²³ Şîa tarihinin ilk ana kaynaklarını temsil eden bu iki eser fikirleri açısından benzerlik göstermesinden dolayı Türkçeye ikisi birleştirilerek tercüme edilmiştir. Bu kıymetli eser, *Kummî ve Nevbahtî, Şîî Fırkalar Kitâbu'l- Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku's-Şîa* adıyla Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek tarafından, Ankara Okulu Yayınları aracılığıyla 2004 yılında tercüme edilerek Türkçemize kazandırılmıştır. Bu eser Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin vefatından sonra ortaya çıkan hilafet tartışmalarını ve bu tartışmalardan doğan grupları

²¹ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", s. 469.

²² Muhammed Cevâd Meşkûr, *Sa'd b. Abdillâh Eş'arî Kummî'nin Kitabı'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku's-Şîa Eseri ile Mukayesesi*, İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I (Nisan), 2013. s.223. çev. Şahin Ahmetoğlu

²³ Mustafa Öz, "el-Makalat ve'l-Fırak," Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.27, s.405.

ele alma, Mürcie, Mu'tezile ve Havâric ile ilgili temel bilgiler verme, Şîî gruplar ve Şîa'nın on iki imamı hakkında incelemelerde bulunma açısından önemli bir yere sahiptir.²⁴ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak* adlı çalışmadan Şîa'nın isimlendirilmesi, Ğulat-ı Şîa'nın İmâmet ve takiyye fikrinin ortaya konulmasında²⁵, Şîa'nın ortaya çıkışı ile ilgili iddiaların belirtilmesinde, Şîî fırkalaşma sürecinin izahında, İsmâîlîlik mezhebinin isimlendirilmesinde, İsmâîlîliğin teşekkül sürecinin aktarılmasında, ilk İsmâîlî görüşlerin neler olduğunun belirtilmesinde²⁶, İmâmiyye'nin devirlerinin açıklanmasında, İsmâîlîliğin tarihçesi hakkında bilgi verilmesinde²⁷, Şîa'nın on iki imamı hakkında bilgi verilmesinde²⁸ ve Şîa'nın temel görüşlerinin aktarılmasında²⁹ yararlanılmıştır. *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak* eserinde on iki imam ile alakalı analizlerin bulunmasına rağmen, ele aldığımız eserlerde söz konusu konunun incelenmesinde fazla alıntılar yapılmamıştır. Genel olarak Tabersî'nin *İ'lâmü'l-verâ bi-a'lâmi'l-hüdâ*, Şeyh Müfid'in *el-İrşâd*, Küleynî'nin *el-Usûl mine'l Kâfi*, Nevbahtî'nin *Fıraku's Şîa*, Taberî'nin *Târihu'l Ümem ve'l Mülûk* ve Ya'kubi'nin *Târihu'l Ya'kubî* adlı eserlerden yararlanılmıştır.³⁰ Bazı eserler Muhammed Cevâd Meşkûr'un, *Târih-i Şîa ve Fırakahâ-yı İslâm tâ Karn-ı Çahârrum* adlı eserinden önemli ölçüde alıntı yaparak on iki imam konusunu ele almıştır.³¹ Bununla beraber Şîî gruplar hakkında bilgi verilmesi konusunda da bu eserden fazla yararlanılmadığı gözlenir. İncelediğimiz eserlerde bu konuyla ilgili olarak Şehristânî'nin *el-Milel ve'n Nihal*, Nevbahtî'nin *Fıraku's Şîa*, Eş'arî'nin *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l Muşallîn*, Bağdadî'nin *el-Fark Beynel Fırak* ve Naşî el-Ekber'in *Mesâilu'l İmâme* eserlerinden faydalandığımızı söyleyebiliriz.³²

Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî'nin (ö.310/922) *Fıraku's Şîa* adlı eseri Hellmut Ritter tarafından 1931'de İstanbul'da neşredilmiştir. Daha sonra 1936

²⁴ Mustafa Öz, “*el-Makalat ve'l-Fırak*,” Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.27, s.405.

²⁵ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.149-177.

²⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.89-152.

²⁷ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.195-241.

²⁸ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.210-219.

²⁹ Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2022, s.211-213.

³⁰ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s.182-194; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.200-219; Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2022, s.233-235;

³¹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.105-112.

³² Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.211-251; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.132-179; ; Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.226-234.

yılında söz konusu neşir bazı tashihlerle Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm tarafından tekrarlanmıştır. 1958 yılında ise Muhammed Cevâd Meşkûr eseri *'Les sectes shiites: traduction annotée avec introduction'* adıyla Fransızca'ya çevirmiştir. Bunların ardından *Fıraku's-Şî'a* aynı şekilde Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından, eserin baş kısmına Nevbahtî'nin hayatı ve eserine dair malumat veren, ayrıca h.3. yüzyılın sonuna kadar Şîilik ile beraber diğer İslâm fırkalarına genel bakış yapan 283 sayfalık iki mukaddime, sonuna da çeşitli indeksler ilavesiyle Farsça'ya tercüme edilmiş ve *Terceme-i Fırakı's-Şî'a-i Nevbahtî* adıyla yayımlanmıştır.³³ Ülkemizde ise *Kummî ve Nevbahtî, Şîi Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku's-Şîa* adıyla Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek tarafından, Ankara Okulu Yayınları aracılığıyla 2004 yılında tercüme edilerek okuyucuya kazandırılmıştır. Söz konusu eser adından da anlaşılacağı gibi Şîi fırkalara hasredilmiş olup muhteva bakımından Kummî'nin *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak* eseriyle oldukça benzerlik taşıdığını ifade edebiliriz. Bu benzerlik bazı araştırmacılarda söz konusu iki müellifin günümüze ulaşmayan ortak bir kaynaktan yararlandığı izlenimini uyandırmıştır. Bununla beraber Kummî'nin eserini neşreden Muhammed Cevâd Meşkûr da *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak* adlı eserin oluşturulmasında Nevbahtî'nin eserinden faydalandığını iddia etmektedir.³⁴ Yapılan araştırmalarda *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak* adlı eserin Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa* 'sına göre daha fazla konu içerdiği ve konuları daha uzun bir şekilde ele aldığı, *Fıraku's-Şîa*'dan otuz sayfadan fazla bir hacimde olduğu, *Fıraku's-Şîa*'da bahsedilmeyen Muhammese fırkası gibi fırkalara yer verdiği, İmam Hasan Askerî'nin vefatını takiben Şîi fırkaların sayısının *Fıraku's-Şîa*'da on üç, *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak*'da ise on beş olduğu ortaya koyulmuştur.³⁵ Nevbahtî'nin *Fıraku's Şîa* adlı eseri genel anlamda on iki imam Şîiliğinin ilk üç asırlık tarihine ışık tutan eski ve temel bir kaynaktır. Hz. Osman'ın öldürülmesi üzerine gelişen olayları, Müslümanların devlet başkanlığı (imâmet) konusunda sergiledikleri tavırları incelemesi, Şîi fırkaları on iki imamı temel alarak kronolojik bir şekilde sıralaması, fırkaların imâmet konusundaki düşüncelerine temas etmesi, Şîa akımının doğuşundan III. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan iç çekişmelere ve bu nedenle oluşan gruplara ele alması, Şîi gruplara ait mutedil ve aşırı görüşlere de yer vermesi, İslâm fırkalarını

³³ İlyas Üzümlü, "Fıraku's-Şîa" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.13, s.31.

³⁴ İlyas Üzümlü, "Fıraku's-Şîa" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.13, s.31.

³⁵ Muhammed Cevâd Meşkûr, *Sa'd b. Abdillâh Eş'arî Kummî'nin Kitâbu'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku's-Şîa Eseri ile Mukayesesi*, s.229-230. çev. Şahin Ahmetoğlu

Mürceie, Havâric, Mu'tezile ve Şîa şeklinde dört temel gruba ayırması bakımından İslam Mezhepler Tarihi alanı için her dönem başvurulacak vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.³⁶ İncelediğimiz eserlere baktığımızda genel olarak Şîa'nın isimlendirilmesi, doğuşu, gelişimi, firkalaşma süreci ve temel görüşleri bağlamında *Fıraku's Şîa*'dan oldukça istifade edilmiştir.³⁷ Bununla beraber Şîî firkaların İmâmet ve takiyye görüşü³⁸, Gulat isminin kapsamı³⁹, İlk Şîî fikirlerin neler olduğu, Zeydilik mezhebinin teşekkül süreci, İsmâîlîliğin tarihçesi⁴⁰, İsmâîlîliğin isimlendirilmesi, teşekkül süreci ve ilk İsmâîlîlerin görüşleri⁴¹ noktasında da *Fıraku's Şîa* adlı çalışmadan istifade edildiğini söyleyebiliriz. *Fıraku's Şîa* eserinde on iki imamla ilgili tarihi bilgiler, her imamdan sonra ortaya çıkan firkalar ve grupların temel görüşleriyle ilgili tespitler mevcut olmasına rağmen incelediğimiz eserlere baktığımızda, Ca'fer es-Sâdık, Musa el-Kâzım ve Muhammed b. Hasan el-Mehdî dışında diğer imamlar ile ilgili *Fıraku's Şîa* adlı eserden yeterli sayıda alıntılar yapılmadığını ifade edebiliriz.⁴² Bu konuyla ilgili genel olarak Şehristânî'nin *el-Milel ve'n Nihal*, Tabersî'nin *Î'lâmü'l-verâ bi-a'lâmi'l-hüdâ*, Şeyh Müfid'in *el-İrşâd*, Küleynî'nin *el-Usûl mine'l Kâfi* ve Taberî'nin *Târihu'l Ümem ve'l Mülûk* adlı eserlerden yararlanıldığını söyleyebiliriz.⁴³ Bununla beraber incelediğimiz eserlerin, Şîî firkaların imâmet konusundaki görüşlerini tespit etme noktasında temel bir eser olan *Fıraku's Şîa*'dan önemli bir derecede faydalandıklarını söyleyebiliriz.⁴⁴ Aynı zamanda Şîî gruplar ile ilgili bilgilerin aktarılması konusuna baktığımız zamanda, Nevbahtî'nin eserinden çeşitli alıntılar yapıldığı karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵ Sonuç olarak Nevbahtî'nin *Fıraku's Şîa* adlı eseri

³⁶ İlyas Üzümlü, "Fıraku's-Şîa", c.13, s.30-31.

³⁷ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.113-116; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.148-152; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.87-97; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, 2022, s.207-224; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.153-161.

³⁸ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.173-177.

³⁹ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.295.

⁴⁰ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.173-241.

⁴¹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.147-152; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.173-174.

⁴² Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.200-218; ; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.233-235; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.187-194.

⁴³ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.170-171; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.200-218; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.182-193.

⁴⁴ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.161-164; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.230-232.

⁴⁵ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, Ankara: Bilay Yayınları, 2022, s.138-153; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.115-149; ; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, 2022, s.207-234.

kendinden sonra yaşamış Sünni, Şîî ve Mutezili birçok İslam Mezhepler Tarihi yazıcısına önemli bir şekilde kaynaklık ettiğini ve ele aldığımız dönemin sınırları içerisinde nicelik bakımından kaynakça olarak kullanma noktasında önemli bir yer taşıdığını ifade edebiliriz.

Ebu'l-Kāsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Kâ'bî'nin (ö.319/931) *Kitâbu'l Makâlât* adlı eseri ilk olarak 2018 yılında İstanbul'da yer alan Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) tarafından neşredilmiştir. Aynı zamanda Hüseyin Hansu, Râciḥ Kurdî ve Abdulhamîd Kurdî tarafından tahkik edilmiştir.⁴⁶ Mu'tezili ulemanın önde gelen simalarından biri olan Kâ'bî', Müslümanlar arasında cereyan eden dini ve siyasi değişimleri ele aldığı *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eserini, fen olarak isimlendirdiği beş bölüm şeklinde oluşturmuştur. Bu bölümler nazar ve hakkın anlaşılması, ehl-i kible olarak sayılan fırkaların görüşleri, müntesipleri, yayıldığı bölgelerin durumu, kelam konuları, ehl-i mille'nin görüşleri ve inkarcılarla yapılan tartışmalar şeklindedir. Kâ'bî'nin eseri ümmet arasında cereyan eden Sakife hadisesine, İmamların Kureyşli olma konusuna, dinden dönenler ile ilgili izahlara, Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde zuhur eden olaylara ve Hariciler ile Şîa arasında meydana gelen temel sorunlara değinmesi, Zeydiyye, İmamiyye ve diğer fırkaların imamet ile ilgili görüşlerine yer vermesi bakımından İslam Mezhepler Tarihi alanı için oldukça önemli bir kaynak vazifesi görmüştür.⁴⁷ Bunların yanında Kâ'bî, kaleme aldığı eserinde Mu'tezile, Zeydiyye ve diğer fırkaların düşüncelerinin hangi şekilde ortaya çıktığına dair tarihsel ve mekânsal bilgiler sunması, fikirlerin ortaya çıkışını, gelişimini ve yayıldıkları coğrafyayı takip edebilme noktasında önemli malumatlar taşımaktadır. Aynı zamanda kendisi diğer makâlât yazarlarına kıyasla dikkat çeken bir konu üzerinde durmuştur. Söz konusu klasik kaynaklarda itikâdî bir mezhep olarak kabul edilmeyen “el-Âmme” zümresini ana fırkalardan biri saymıştır. Böylece Şîa, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Haşviyye ve el-Âmme olmak üzere ana fırkaları altı başlık halinde tahlil etmiştir.⁴⁸ İncelediğimiz eserlere baktığımızda genel olarak Mu'tezile'nin prensiplerinin ele alındığı kısımlarda *Kitâbu'l Makâlât* adlı eserden istifade edildiğini

⁴⁶ Nilüfer Öztürk Kocabıyık, Tolgonay Adılcın Kızı, Hatice Teber, *Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı*, Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, 2022, s.455-456.

⁴⁷ Adem Arıkan, *Kitâbu'l-Makâlât ve Maahu Uyûnu'l-Mesâil Ve'l-Cevâbât*, Mezhep Araştırmaları Dergisi 11, sy. 2 (Güz 2018), s.502-503.

⁴⁸ Nilüfer Öztürk Kocabıyık, Tolgonay Adılcın Kızı, Hatice Teber, *Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı*, s.456.

söyleyebiliriz.⁴⁹ Halbuki Kâ'bî eserinde Mu'tezile mezhebini kapsamlı bir şekilde ele alır. Kendisi Mu'tezile ile ilgili görüşlere, yayıldığı coğrafyalara ve Mu'tezile'yi diğer fırkalardan ayıran özelliklere değinir. Bütün bunlarla beraber Hâricîlik ve Mürce mezhebi ile ilgili görüşlere ve Şîi fırkaların imamet ile ilgili fikirlerine de yer verdiğini söyleyebiliriz.⁵⁰ Bu noktada ele aldığımız dönem *içerisinde Kitâbu'l Makâlât* adlı eserden kısmen yararlanıldığını ifade edebiliriz.

Ebu'l Hasan el-Eş'arî'nin (ö.324/935) *Makâlâtü'l İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l Musallîn* adlı eseri, İslam'a nispet edilenlerin görüşleri ve namaz kılanların ihtilafları anlamına gelmektedir. Eserin ismini incelediğimiz zaman, kullanılan Makâlât kelimesinin fırkaları ele alan eserlerde kullanıldığı ve geleneksel hale gelen bir isim olduğu için Eş'arî'nin bu ismi tercih ettiğini, İslam'a nispet edilen veya müntesipleri tarafından İslam fırkası olarak kabul edilen, İslam'ın yayıldığı muhitlerde ortaya çıkan grupları ele aldığı ve diğer din ve düşüncelerle alakalı bir inceleme konusu oluşturmadığı için İslâmiyyîn isminin kullanıldığını, namaz kılanların ihtilafı şeklinde tercüme edeceğimiz kısmın ise, inancı İslam olmakla beraber insanlar arasında farklı görüş ve ihtilafların bulunduğunu ifade etmek amacıyla bu isimlerin kullanıldığını ifade edebiliriz.⁵¹ Söz konusu eserin neşri ile ilgili ilk girişimler M. Şerefettin Yaltkaya tarafından başlamıştır. Fakat bir bütün halinde yapılan ilk neşrin Helmut Ritter tarafından gerçekleştirildiği ifade edilir. Kendisi Makâlât'ın beş nüshasına ulaşmış ve onları karşılıklı bir şekilde okuyup tahkik etmiştir. 1929 ve 1933 yılında İstanbul'da ve Leipzig'de bu eseri neşretmiştir. 1960 yılında ise Ritter'in yapmış olduğu neşri 1963 ve 1980 yılında Almanya'da yayınlanmıştır.⁵² 2019 yılına gelindiğinde ise Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵³ İmam Eş'arî'nin bu eseri kaleme almasının temel sebebine baktığımız zaman kendisinden evvel makâlât geleneğinde yazılan kitaplarda gördüğü birtakım eksiklikler olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber kullanılan kaynakların derinlemesine analiz edilmemesi, yazılan eserlerin savunmacı bir tarzla kaleme alınması ve aktarılan

⁴⁹ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.333-334; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.230.

⁵⁰ Adem Arıkan, *Kitâbu'l-Makâlât ve Maahu Uyûnu'l-Mesâil Ve'l-Cevâbât*, s.503-505.

⁵¹ Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), s.76.

⁵² Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, s.73.

⁵³ Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:146, 2019), s.40.

fikirlerin bazılarının karalama maksadı taşıması nedeniyle mezheplerin bilinmesi ve onların fikir bakımından farklılarının ortaya konulması için eserini yazdığını ifade edebiliriz.⁵⁴ Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* eseri üç bölümden oluşmaktadır. Eserin yarısını teşkil eden ilk kısımda Hz. Muhammed'in vefatından sonra zuhur eden ilk ihtilaflardan, Hâricilerin tarih sahnesine çıkışından, Şîa, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Neccâriyye, Bekriyye, Ashâb-ı Hadîs, Ehl-i Sünnet ve Küllâbiyye gibi mezheplerin temel fikirlerinden ve bu mezheplerin alt gruplarından bahseder. Bununla beraber mezheplerin altında yer alan fırkaları sayısal verilerle aktarır. İkinci kısımda, kelâmın dakik meselelerini ve Mu'tezile başta olmak üzere bazı fırkaların kelâmi fikirlerini ele alır. Üçüncü kısımda ise, Allah'ın isim ve sıfatları ile ilgili mevcut ihtilafları ve mezheplerin Kur'an konusundaki düşüncelerine değinir.⁵⁵ İncelediğimiz esarlere baktığımızda genel olarak mezheplerin doğuş sebepleri, yetmiş üç fırka hadisinin incelenmesi⁵⁶, Hariciliğin isimlendirilmesi, doğuşu, temel görüşleri ve Harici fırkalar, Mürcie'nin doğuşu, itikâdî görüşleri ve Mürciî fırkalar, Mu'tezile'nin doğuşu, gelişimi ve temel görüşleri, Şîa'nın ve İmâmiyye'nin isimlendirilmesi, doğuşu ve gelişimi, Zeydiliğin doğuşu ve teşekkül süreci, İsmâiliyye ile ilgili görüşler, Gâliye yahut Gulât ismi ve kapsamı,⁵⁷ Ehl-i Sünnet'in isimlendirilmesi ve kapsamı, Ehl-i Sünnet'in ilk öncüleri, teşekkülü,⁵⁸ Selefiyye'nin isimlendirilmesi ve itikâdî görüşleri, Eş'arî'nin İtikâdî görüşleri, Maturidiliğin teşekkülü ve yayılışı⁵⁹ konusunda *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ve *İhtilâfü'l-Musallîn* adlı eserden yararlanıldığını söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığı zaman incelediğimiz dönemin müellifleri, Eş'arî'nin söz konusu eserinde Mezhepler Tarihi ile ilgili ele aldığı konuları sıklıkla kendi çalışmalarında kullandıklarını, gerek mezheplerin isim, teşekkül, görüş ve fırkaları bağlamında gerek mezhepsel konuları ele alma bağlamında Eş'arî'nin eserinden yoğun bir şekilde istifade ettiklerini ifade edebiliriz. Bununla birlikte *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, hicrî ilk üç asrın

⁵⁴ Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:146, 2019), s.40.

⁵⁵ Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, s.8-27.

⁵⁶ Hasan Gümüşoğlu, *İslâm'da İtikadi Mezhepler*, s.148-229; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s.67-149; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.526-528; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.64-146; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.34-67.

⁵⁷ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.295.

⁵⁸ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.372; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s.149; Hasan Gümüşoğlu, *İslâm'da İtikadi Mezhepler*, s.162-183.

⁵⁹ Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s.250-292; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.371-418.

birikimini ele alması, tarafsız bir üslubu kendine düstur edinmesi ve sahanın önemli simaları tarafından alanın en güvenilir eseri olarak sayılması eserin önceki asırlarda da önemli bir müracaat kaynağı olduğunu bize göstermektedir. Bu noktada başta Bağdadî, Şehristânî ve İbn Teymiyye olmak üzere birçok Mezhepler Tarihi yazıcısı ilk dönemlerde Eş'arî'den yararlanmışlardır.⁶⁰ Buna karşın Eş'arî'nin eserine yönelik bazı tenkitlerin bulunduğunu da söyleyebiliriz. Eserinde takip ettiği konu merkezli yöntemin kendisinden sonraki makâlât yazıcıları tarafından tercih edilmemesi, kitabının kelâm yönünün ağır basması, kitabı neşreden Ritter'ın iddiasına göre derli toplu olmaması ve öğretim açısından zor olması, fırkaların tasnifinde kullanışlılığı azaltacak bazı tasniflerin kullanılması, fırkaların isimlendirilmesi noktasında karışıklıkların bulunması ve bölümler arası tekrarların çok olması sebebiyle tenkide uğramıştır.⁶¹ Sonuç olarak baktığımızda *Makâlâtul İslâmiyyîn* adlı eserin, sahip olduğu içerikten dolayı Mezhepler Tarihi alanı ile ilgili yapılacak çalışmalarda, yazarların kullanabileceği temel kaynaklar arasındaki yerini koruduğunu belirtebiliriz.

Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Kalhatî'nin tek eseri olarak kabul edilen (ö.325-937) *el-Keşf ve'l beyân* adlı eseri, Hâricîler'in ve İbâzîler'in dönemlerini anlatmakla ün kazanmıştır. Tamamı üç cilt olarak bilinen bu eserin II. ve III. ciltleri günümüze kadar ulaşmıştır. Mevcut olmayan I. cilt ile alakalı bilgilere, eserin içinde yapılan atıflardan ulaşılmıştır. Eserin ilk bilinen ve araştırmalarda sıklıkla kullanılan yazma nüshası British Museum'da bulunmaktadır. Eserin mezheplerle ilgili kısmı, Muhammed b. Abdülcélîl tarafından *el-Fıraku'l-İslâmiyye min hilâli'l-Keşf ve'l-beyân* ismiyle Tunus Üniversitesi'nin neşriyatı arasında yayımlanmıştır. Hâricîliğin doğuşundan bahseden kısım ise Muhammed Kafâfî tarafından neşredilmiştir. Kafâfî'nin çalışması Ethem Ruhi Fığlalı tarafından 1983 yılında *'İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri'* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. *el-Keşf*'in elimizde bulunan iki cildinin tahkiki ve neşri ise Seyyide İsmâil Kâşif tarafından yapılmıştır.⁶² Eserin içeriğin oluşturulmasına baktığımız zaman çeşitli görüşler ortaya çıkmaktadır. Batılı araştırmacı Rieu, Kalhatî'nin eserini oluştururken büyük oranda Şehristânî'den yararlandığını iddia etmektedir. Bir diğer Batılı araştırmacı Lewinstein ise Şehristânî'nin Kalhatî'nin *el-Keşf* adlı eserinden istifade ettiği söylemektedir. Bu

⁶⁰ Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneginde İmam Eş'arî*, s.135.

⁶¹ Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneginde İmam Eş'arî*, s.115-120

⁶² Harun Yıldız, "Kalhatî," Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c. Ek 2, s.7-8.

noktada *el-Keşf*'in iki bölümden oluştuğunu ifade etmektedir.⁶³ *el-Keşf*'in içeriğine baktığımız zaman birinci ciltte ağırlıklı olarak kelâm konularından bahsedilir. İkinci ciltte ise başta Hulefâ-yi Râşidîn devrinde ortaya çıkan olaylar olmak üzere Emeviler dönemi ile alakalı bilgiler, İslâm dışındaki diğer dinler ve bu dinlerin altında yer alan mezhepler ve ardından İslâm fırkaları hakkında bilgi verilir. Söz konusu fırkalar ise yetmiş üç fırka hadisi esas alınarak düzenlenir. Kalhatî'yi diğer makâlât yazarlarından farklı kılan hususa baktığımız zaman, mensubu olduğu İbâziyye fırkasını yaşadığı döneme kadarki gelişimini tarihsel bir bağlam içerisinde ortaya koyup açıklamasıdır. Eserin önemini arttıran bu husus İslam dünyasındaki İbâzîlik algısının değişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla beraber eserinde öncelikle mezheplerin görüşlerini ele alması, daha sonra naslardan destek alarak söz konusu mezheplerin görüşlerini çürütmeye çalışması ve en son kendi mezhebinin görüşünü dile getirmesi, ilim çevresinin dikkati çekmiş ve Mezhepler Tarihi alanının önemli kaynakları arasında yerini almıştır. Bununla birlikte Kalhatî'nin mensubu olduğu İbâzîlik mezhebinin dışında kalan fırkaları, yetmiş üç fırka hadisine göre sapık ve cehennemlik olarak görmesi, söz konusu mezheplerin fikirlerinin analizinin yapılması noktasında tarafsız bir gözle değerlendirmesine mani olmuştur.⁶⁴ Kalhatî'nin *el Keşf* adlı eseri, Hâricîlik, İbâziyye, Mu'tezile, Mürcie, Müşebbihe ve Şîa'yı incelemesi, İslam akidesi ve İslam dışı dinlerin akidelerinden bahsetmesi ve İbâdi çevreler hakkında orijinal malumatlar aktarması açısından İslam Mezhepler Tarihi alanı için oldukça değerli bir yere sahiptir. İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman Kalhatî'nin *el-Keşf ve'l Beyân* adlı eseri, Hâriciliğin isimlendirilmesi, doğuşu, Necedât ve İbâdiyye fırkalarının görüşlerinin aktarılması konusunda kaynaklık görevi görmüştür.⁶⁵

Ebu'l Hüseyin el-Malatî'nin (ö.377/987) *et-Tenbîh ve'r Red 'alâ Ehli'l Ehvâ ve'l Bida'* adlı eseri ise isminden anlaşılacağı üzere, sapkın ve bid'at ehli olarak görülen zümrelerin fikirlerini reddetmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu eser, ilk olarak 1936 yılında İstanbul'da Sven Dederling tarafından neşredilmiştir. Daha sonra ise 1948 yılında Muhammed Zahid el-Kevseri tarafından ikinci neşri gerçekleştirilmiştir. Eser henüz Türkçeye çevrilmemiştir.⁶⁶ Malatî'nin eserine baktığımız zaman Asrı Saadet

⁶³ İbrahim Hakkı İnal, “Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği”, *Usûl*, 11 (2009/1), s.63.

⁶⁴ Harun Yıldız, “*Kalhâtî*,” c. Ek 2, s.7-8.

⁶⁵ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.34-47.

⁶⁶ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.41.

dönemi, yetmiş üç fırka hadisi, Ashâbul Hadis'in itikâdî görüşleri, Râfıza, Mu'tezile, Mürcie ve Havâric fırkalarının görüşleri, Zenâdika'nın reddi ve zikrettiği fırkaların iddialarına verdiği yanıtlar karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman alan ile ilgili temel kavramlar, yetmiş üç fırka hadisi, mezheplerin doğuş sebepleri,⁶⁸ Hâriciliğin doğuşu ve görüşleri,⁶⁹ Mürcie'nin itikâdî görüşleri,⁷⁰ Mu'tezile'nin isimlendirilmesi, doğuşu, teşekkül süreci, temel görüşleri, Basra ve Bağdat Mu'tezilesi,⁷¹ Şîa'nın isimlendirilmesi, doğuşu, gelişimi, imâmet prensibi ve Şîi fırkalar⁷² hakkında Malatî'nin eserinden istifade edilmiştir. Sonuç olarak baktığımızda, bazı mezhepleri, bizim şu anda erişme fırsatı bulamadığımız bazı kaynaklara dayanarak, İslam Mezhepler Tarihi alanında yazılmış diğer eserlerden farklı adlarla anması, Ravâfız, Hâricî ve Mu'tezili fırkalarına dair aktardığı bilgilerin birçok açıdan farklılık arz etmesi, Zenâdika'yı ,İslami sahada müstakil bir mezhep olarak yetmiş üç fırka arasında kabul etmesi ve kendi alanında yazılmış diğer Milel ve Nihal kitaplarının zikretmediği birçok fırka ve düşünce biçimlerini ele alması bakımından bu alanın önemli kaynakları arasındaki yerini korumaktadır.⁷³

Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî ye (ö.429/1037) ait olan tam adı *el-Farğ Beyne 'l-Fırağ ve Beyânü 'l-Fırkatî'n-Nâciye Minhüm* olan eser, giriş kısmında müellifin belirttiğine göre kurtuluşa eren fırka ile diğerlerini izah etmek ve aralarındaki fikir ayrılıklarını ortaya çıkarmak amacıyla yazılmıştır. Söz konusu giriş kısmında eserin içeriğinin nasıl oluşacağı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bağdâdî, yetmiş üç fırka hadisini temel alarak, yapmış olduğu çalışmanın içeriğini ve planını bu doğrultuda hazırlamıştır.⁷⁴ Eserini beş ana kısma ayıran Bağdâdî, birinci bölümü

⁶⁷ Mehmet Akcan, Ebu'l Hüseyin el-Malatî'nin et-Tenbih ve'r Red 'alâ Ehli'l Ehvâ ve'l Bida' Adlı Eserinin İslam Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), s.38-40

⁶⁸ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.51-67; Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.79-95.

⁶⁹ Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.132.

⁷⁰ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.188-191; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.104-109.

⁷¹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.74; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.322; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.224-229; Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.132.

⁷² Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.153-175; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.195; Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.209-228; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.220-236.

⁷³ Mehmet Kubat, "el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihi'ndeki Yeri", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/2 (Güz 2010), s.73-78

⁷⁴ Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Farğ Beyne 'l-Fırağ*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2018) s.1-2.

yetmiş üç fırka hadisine ayırmıştır. İkinci kısımda ise “İslâm milleti” ifadesinin anlamına, Müslüman âleminin ayrılığa düştüğü konulara ve zuhur eden başlıca fırkalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, sapık olarak gördüğü Revâfız, Havâric, Kaderiyye-Mu‘tezile, Mürcie, Neccâriyye, Cehmiyye, Bekriyye, Dırâriyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe fırkalarını ele almıştır. Dördüncü bölümde, İslam'a mensup olmadığı halde İslam'a nispet edilen fırkaları incelemiştir. Son bölümde ise “el-Fırkatü’n-nâciye” başlığı açarak Ehl-i Sünnet’i izah etmeye çalışmıştır.⁷⁵ Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin bu eserini yazmaktaki gayesi, yetmiş üç fırka hadisinde geçen kurtuluşa eren fırka dışındaki diğer fırkaların bâtil olduğunu açıklamak⁷⁶, Ehl-i Sünnet’in kurtuluşa eren fırka olduğunu delilleri ile beraber ispat etmektir.⁷⁷ Bununla beraber söz konusu eser, incelediği fırkaların ortaya çıkışında ve tarihi gelişiminde tarihi, sosyal, kültürel vb. şartları üzerinde çok durmadığı, sünni olmayan mezheplere ait görüşleri aktarırken tarafsız kalma ilkesine tam manasıyla riayet edemediği için tenkide maruz kalmıştır.⁷⁸ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman, yetmiş üç fırka hadisi, mezheplerin doğuşunu hazırlayan sebepler, İslam Mezhepler Tarihi alanında kullanılan terimler, Hâricî ve Mürcîî fırkalar, Hâricîliğin ve İmâmiyye’nin isimlendirilmesi, Mu‘tezile’nin kolları, Şîa’nın doğuşu, gelişimi, isimlendirilmesi ve temel görüşleri ve Ehl-i Sünnet konusu hakkında Bağdâdî’nin eserinden istifade edilmiştir.⁷⁹

el-Farğ beyne’l-fırak’ın bugüne kadar üçü tahkikli, biri tahkiksiz olmak üzere dört baskısı yapılmıştır. Bunlardan Muhammed Bedr neşrinde Berlin Königlich Bibliothek’te kayıtlı bir nüsha, Zâhid Kevserî neşrinde ise Çelebizâde’den alınmış yazma nüsha temel alınmıştır. Bu ikinci neşre, Berlin nüshasında bulunmayan beşinci kısmın beşinci ve daha sonraki bölümleri de ilave edilerek eser tamamlanmıştır. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd’in gerçekleştirdiği üçüncü neşir, anlaşıldığı kadarıyla Muhammed Bedr ve Kevserî neşirlerine dayanmaktadır. Ancak bunlardaki bazı hatalar tashih edilmiştir. *el-Farğ beyne’l-fırak*’ın tahkiksiz baskıları da

⁷⁵ Ethem Ruhi Fıglalı, “*el-Farğ Beyne’l-Fırak*” Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.12, s.172.

⁷⁶ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Farğ Beyne’l-Fırak*, s.5-8.

⁷⁷ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Farğ Beyne’l-Fırak*, s.246-252.

⁷⁸ Ethem Ruhi Fıglalı, “*el-Farğ Beyne’l-Fırak*”, s.172-173.

⁷⁹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.64-98; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.41-112; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.40-43; Hasan Gümüşoğlu, *İslam’da İtikadi Mezhepler*, s.97-122; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, DİB Yayınları, 2016, s.327;

Mehmet Ali Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepler Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2010, s.43-64.

yapılmıştır.⁸⁰ Eser Türkçeye Ethem Ruhi Fıġlalı tarafından 'Mezhepler Arasındaki Farklar' adıyla tercüme edilmiştir. Sonuç olarak Bağdâdî'nin bu eseri, Ethem Ruhi Fıġlalı'nın deyiimiyle 'İslam Mezhepler Tarihi geleneğini en keskin çizgileriyle belirlemiş ve kendinden sonraki eserlere usul ve tasnif açısından önemli bir ölçüde tesir etmiştir.'⁸¹

İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el- Endelûsî'ye ait olan (ö.456/1064) *el-Fasl fi'l Milel ve'l Ehvâ' ve'n-Nihal* adlı eser, adından da anlaşılacağı üzere dinler ve mezhepler konusunda kaleme alınmış olup, çok sayıda kelâmî mevzuları ihtiva eder. Müellif çalışmasının giriş kısmında, dinler ve mezheplere dair birçok kaynak yazıldığını, bunların bazılarının oldukça hacimli olmasından dolayı anlaşılmasında güçlükler bulunduğu, bazılarının da özet bir tarzda yazıldığından dolayı konuyu yeterince ele alamadıklarını ifade eder. Bundan dolayı İslam dışı olarak gördüğü ve İslam dairesi içine ortaya çıkan fırkaların görüşlerini ele almak için eserini yazdığını söylemektedir.⁸² *el-Fasl*, barındırdığı konular itibariyle dört ana bölümden oluşmaktadır. Baktığımız zaman müellifin özellikle Hristiyanlık ve Yahudilik ile ilgili olarak, her iki dinin ana kaynaklarından yaptığı alıntılar ve eleştirileri ile İslam mezhepleri konusundaki fikirleri oldukça dikkat çekicidir.⁸³ Örneğin, Yahudilerin kabul ettikleri Tevrat'ta ve İnciller'de bariz çelişkilerin bulunduğu, Tevrat'ta Hz. Adem'in hem ilah hem de insan yönünün öne çıkarıldığını, Hz. Nuh ve evlatlarının yaşları konusunda farklı bilgilerin bulunduğunu ve Hz. Harun'un tapınılan buzağıyı yapmakla itham edildiğini belirterek bu kitapların tahrife uğradığını söylemektedir. Aynı zamanda, mevcut İnciller ile Tevrat'ın karşılaştırmasını yaparak aralarında kırk üç fasıl olarak incelediği çelişkili bilgileri ortaya çıkaran İbn Hazm, İnciller'in Hristiyan azizlerince yazıldığını iddia etmiştir.⁸⁴ İbn Hazm'ın bu eserinin, diğer müelliflerin eserlerine kıyasla farklı yönleri bulunmaktadır. Bunların dile getirilmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz. Bunların birincisi, yetmiş üç fırka rivayetini isnat açısından sahih kabul etmez ve mezhepleri sınıflandırmada kullanmaz. İkincisi, İslam fırkalarının İslam'a uygunluğunu Ehl-i Sünnet'e yakınlığı ve uzaklığı açısından test etmeye çalışır. Üçüncüsü, İslam mezheplerini Ehl-i Sünnet- Ehl-i Bid'at

⁸⁰ Ethem Ruhi Fıġlalı, “*el-Fark Beyne'l-Fırak*”, s.173.

⁸¹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.18.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “*el-Fasl*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.12, s.215.

⁸³ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.49.

⁸⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “*el-Fasl*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.12, s.215.

şeklinde analiz eder. Dördüncüsü, her bir fırkanın kendine özgü ana düşüncesini belirler. Mürcie'yi bir mezhep yapan umde, iman ve küfür konusundaki fikirleri; Mu'tezile'yi diğerlerinden ayıran husus, tevhid ve Allah'ın sıfatlarıyla ilgili fikirleri; Şia'yı diğerlerinden ayıran umdenin imamet olduğunu ifade eder. Beşincisi ise, mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişiminde, kabile asabiyeti, etnik farklılık ve toplumsal yapıların tesiri olduğunu ifade eder.⁸⁵ İbn Hazm'ın bazı İslam fırkalarına, bilhassa da Eş'arîlere karşı eserinde kullandığı katı dil yer yer tekfire ulaşmıştır. Her ne kadar sahih görmediği yetmiş üç fırka hadisine uygun bir telif ve sınıflandırma da bulunmasa da İbn Hazm'ın bu eseri katı savunmacı, yer yer dışlayıcı bir üslupla yazdığı ifade edilmiştir.⁸⁶ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman, İslam Mezhepler Tarihi'nin temel kavramları, yetmiş üç fırka hadisi, Hâricîliğin doğuşu ve görüşleri ve Mürcie'nin temel görüşleri noktasında İbn Hazm'ın eserinden istifade edilmiştir.⁸⁷

Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazma nüshaları mevcut olan *el-Fasl*, ilk defa 1897-1900 tarihleri arasında Kahire'de yayımlanmıştır. Bundan sonra Muhammed İbrâhim Nasîr ve Abdurrahman Umeyre tarafından 1982 yılında Cidde'de tahkik edilerek büyük boy beş cilt halinde neşredilmiştir.⁸⁸ İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserinin farklı baskıları içinde dipnot, fihrist ve indeksleriyle en kullanışlı neşri, Muhammed İbrahim Nasîr ve Abdurrahman Umeyre tarafından yapılan neşir sayılır.⁸⁹ Aynı zamanda bu eser, Halil İbrahim Bulut tarafından *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'nin (ö.548/1153) *el-Milel ve'n Nihal* adlı eseri, İslam Mezhepler Tarihi alanında tam anlamıyla bir klasik haline gelmiş zirve çalışmalarından biridir. Eserin isminde geçen 'milel' kelimesi semâvî üç büyük dini, 'nihâl' kelimesi ise beşeri aklın ürünü olan din ve fırkaları ifade eder. Şehristânî eseri beş alt başlıktan oluşan bir giriş ile iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında yer alan başlıkların ilkinde ele aldığı eserin yazılış amacından bahsetmiştir. Şehristânî burada, insanları düşüncelerine ve mezheplerine göre

⁸⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.104-105.

⁸⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.19.

⁸⁷ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.64-70; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.40-43; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.99-137. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.105-106; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.58.

⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “*el-Fasl*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.12, s.216.

⁸⁹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.42.

sınıflamıştır. İnsanları dinlere mensup olanlar ile din vasfı taşımayan düşünceye sahip olanlar şeklinde bir ayırım yaparak bunların kendi içerisinde birçok fırkaya ayrıldığını belirterek eserin metodu hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁹⁰ Daha sonra Şehristânî yetmiş üç fırka hadisinin uzun rivayetini kabul edip sınıflandırmayı buna göre şekillendirir. Müellif sırasıyla Yahudilik için yetmiş bir, Hristiyanlık için yetmiş iki, İslam için de yetmiş üç fırka ayırımını kabul eder. Sayı kaygısı güden diğer müelliflerimiz gibi Şehristânî de fırka sayılarını tamamlamak ve sınırlandırmak adına zorluk çeker. Bilhassa gayr-i semavi fırka ve felsefi akımlar noktasında derin bilgi ve tecrübe sahibi olan Şehristânî, günümüze ulaşmamış bazı risalelerden de bahseder. Özellikle İsmâîlîler ile ilgili aktardığı bilgiler buna örnek olarak gösterilebilir.⁹¹

Şehristânî ele aldığı konuları sistemli ve düzenli bir biçimde aktarmaya dikkat etmekte, meseleleri mantıkî bir zeminde işlemekte, konuyla ilgili temel kavramları izah ettikten sonra detaylara girmektedir. Müellif her fırkanın görüşünü kendi kaynaklarından naklettiğini ve bu işi yaparken tamamen objektif kaldığını ifade etmektedir. Sürece bakıldığında, *el-Milel ve'n-nihâl*, kısa sürede bu sahanın bir klasığı haline gelmiş ve bazı müelliflerce kendi alanının en iyi kitabı olarak sayılmıştır. Eserin şöhret kazanmasına baktığımızda birçok etken görebiliriz. Bunlardan bazıları, adeta bir dinler ve mezhepler ansiklopedisi olarak görülmesi ve müellifin konuları ele alırken oldukça tarafsız kalmaya çalışmasıdır. Nitekim Şehristânî’de gerek Bağdâdî gerekse İbn Hazm’daki sert ve katı tutum görülmemektedir. Müellifin, önceki yazarlardan farklı olarak fikir ve görüşleri olduğu gibi verip günümüz dinler tarihi araştırmalarında uygulanan nitelendirici metodu erken sayılabilecek bir dönemde kullanmış olması eserinin önemini fazlaca arttırmaktadır. *el-Milel ve'n-nihâl*’e bazı eleştiriler de yöneltilmiştir. Bunlardan bazıları, eserin İslâm mezheplerine dair bölümünün Bağdâdî’nin *el-Farğ beyne'l-fırak*’ından alınma olup kitabın yegâne orijinal yönünün Hasan Sabbâh’a ait dört bölümün tercümesi olduğu yönündedir. Bir başka tenkit de mezheplerin sayısı ile alakalıdır. Şehristânî, yetmiş üç fırka hadisindeki sayıları gerçek manasında aldığı için mezheplerin sayısını hadisteki rakamlara ulaştırmaya çalışmış, İslâm’dan doğan mezheplerin sayısı yetmiş üç rakamını aştığı

⁹⁰ Şehristani, *Milel ve Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019) s.26-27.

⁹¹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.20.

halde diğer dinlerin mezhepleri bu rakama erişememiştir.⁹² Günümüz Mezhepler Tarihi yazarlarından Halil İbrahim Bulut, Şehristani'nin eserini mümkün olduğu ölçüde tarafsız bir şekilde yazdığını söylemekle birlikte Orhan Ateş, Şehristânî'nin lehte ve aleyhte taassup ortaya koymaksızın tarafsız kalacağını ifade etmesine rağmen, usul açısından ve savunulan görüşlerin sıhhati bakımından buna dikkat edemediği için bu gayesinde yeterince başarılı olamadığını ifade etmektedir.⁹³ İncelediğimiz eserlere baktığımız zaman, İslam Mezhepler Tarihi'nin temel kavramları, yetmiş üç fırka hadisi, mezheplerin doğuş sebepleri, Hâricîliğin isimlendirilmesi, doğuşu, gelişimi, tarihçesi, görüşleri ve fırkaları, Mürcie'nin ortaya çıkışı, gelişmesi, görüşleri, Mu'tezile'nin isimlendirilmesi, doğuşu, gelişmesi, prensipleri, alt kolları ve Basra ve Bağdat okulları, Şîa'nın ortaya çıkışı, mezhepleşme süreci, temel fırkaları, Gulât ismi ve kapsamı, Ehl-i Sünnet'in fikri çerçevesi, fıkhi boyutu ve Ehl-i Sünnet içerisindeki farklılaşmalar noktasında Şehristânî'nin eserinden istifade edilmiştir.⁹⁴

el-Milel ve'n-nihâl'in I. cildi 1842'de, II. cildi 1846'da William Cureton aracılığıyla Londra'da yayımlanmış, 1923 tarihinde Leipzig'de yeniden neşredilmiştir. Cureton'dan sonra eserin Mısır'da ilk baskısı 1847, ikinci baskısı 1871'de gerçekleştirilmiş, eser aynı tarih içerisinde Tahran'da da yayımlanmıştır. Çalışmanın Türkçe yegâne çevirisini Nûh b. Mustafa el-Mısırî (1070/1659) yapmış ve bu çeviri 1847'de Mısır'da, 1862'de İstanbul'da basılmıştır. Eserin girişinde yer alan mukaddimelerden ikisi Lütü Doğan, tamamı Abdurrahman Küçük, Mustafa Erdem ve Adem Akın, dinler tarihiyle ilgili önemli kısımları ise Şaban Kuzgun tarafından dilimize çevrilmiştir.⁹⁵ Çok sayıda yazma nüshası günümüze ulaşmış olan bu eserin, farklı baskıları içinde şu an da en yaygın olarak kullanılanı Muhammed Seyyid Kîlânî neşridir. Yabancı dillerde kısmen veya tamamen tercümeleri bulunan bu eserin, İslam Mezhepleri ile ilgili bölümünün Türkçemize çevirisi Mustafa Öz tarafından yapılmış, İslam Mezhepleri adıyla ayrı bir kitap olarak neşredilmiştir. *el-Milel ve'n Nihal* adlı

⁹² Ömer Faruk Harman, “*el-Milel ve'n-Nihal*,” Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.30, s.59-60.

⁹³ Mustafa Akman, “*İtikâdî Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik Ve Özellikleri*,” Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 3/2 (Haziran-2019) s.189.

⁹⁴ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.347-447; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.65-109; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.323-360; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.89-142; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, DİB Yayınları, s.333; Mehmet Ali Büyükkara, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.43-62.

⁹⁵ Ömer Faruk Harman, “*el-Milel ve'n-Nihal*,” Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.30, s.60.

eser yine Mustafa Öz tarafından tercüme edilip *Milel ve Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi* ismiyle yayınlanmıştır.⁹⁶

2.2. Modern Dönemde Teşekkül Eden Müslüman Toplulukların İntikali

“Modern” kavramı şimdiki zamana ait olan, gelişmiş toplumların temsil ettiği bilgi düzeyini ifade etmektedir. Dilbilimsel olarak eski dönemin zıddını yani yeni dönemi ifade eder. Bu kelimenin kaynağı Batı'dır. Modern dönem deyince modernleşme hareketlerinin başladığı varsayılan dönemden şu ana kadar olan süreç akla gelir. Kaynaklar bunun başlangıcını XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasına kadar götürmektedir.⁹⁷ Modern dönem oluşumlardan kastettiğimiz şey ise incelediğimiz eserlerde yer alan, Hanbeli mezhebini referans aldığını belirten Vehhâbîlik, ayrı bir din iddiası taşıyan Bahâîlik, kendisi için Ahmedilik cemaati kavramını kullanılan Kâdiyânîlik, Alevîlik ve Bektaşîlik oluşumlarıdır.

Bu kısımda, giriş bölümünde belirttiğimiz eserler temel alınarak, söz konusu oluşumlar birkaç yönden incelenecektir. Söz konusu oluşumların bir cemaat, mezhep, grup vb. gibi hangi vasıfla ele alındığı, içerik noktasında değinilen noktaların neler olduğu, temel kaynaklarının ne durumda olduğu ve İslam dünyasında bu oluşumlarla ilgili yapılan çalışmaların hangi aşamada olduğuna değinilecektir.

İlk olarak Vehhâbîliğe baktığımız zaman, bu zümrenin adını hareketin temellerini atan Muhammed b. Abdülvehhâb'tan aldığını söyleyebiliriz. XVIII. yüzyılda ön plana çıkan bu oluşum, İslâm dünyasında geniş bir tesire sahip dinî ve siyasî bir hareket olarak nitelendirilmiştir.⁹⁸ Kaynaklara baktığımızda, Vehhabilik ilk olarak inanç ve uygulama ile ilgili konularda aşırı bir tavır benimsemiş olan Selefî formda ele alınmıştır. Daha sonra nassa dönüş hareketi, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin düşüncelerin ifrat biçimi, bir şiddet ve fanatizm hareketi, tecdit hareketi ve Hâricî zihniyete yakın bir mezhep şeklinde nitelendirilmiştir.⁹⁹ Bununla birlikte Batılılar tarafından "Puriten Hareketi",¹⁰⁰ İslamcı

⁹⁶ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.50.

⁹⁷ Süleyman Kara, "Modern Dönem Kur'an Algısı", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2014, Cilt:2, Yıl:2, Sayı:3, s.19-21.

⁹⁸ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.42, s.611.

⁹⁹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.313-328.

¹⁰⁰ İsmail Fahmy Pasha, "Vehhâbî Düşüncenin Dayanağı", çev. İlhan Zengin, İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:11, Haziran, (2019) s.166.

yenilenme ve uyanış hareketi¹⁰¹ ve yeni bir din¹⁰² olarak belirtilmiştir. Vehhâbîliğin, Hanbeliyye mezhebinin modern dönemde teşekkül eden yeni bir formu olduğu görüşü bulunmakla birlikte, birçok konuda temel fikir ve esaslar koyması, kendi ana kaynaklarını oluşturması ve siyasi bir boyut kazanması nedeniyle incelediğimiz kaynakların bazılarında müstakil bir mezhep olarak da görülmüştür.¹⁰³ Mezhebin temel kaynaklarına bakıldığında, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Kitâbu't Tevhid, Keşfu's Şübehât ve'r Risâle el-Müfide el Mühimme el Celile, el-Usûlu's Selâse ve Edilletiha, Kitâbu Fadli'l İman ve Mesâilu'l Cahiliyye elletî Halefehâ Rasulullah* adlı eserleri karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber Abdülvehhâb'ın tüm eserlerini detaylı bir şekilde barındıran bibliyografya çalışması, Ahmed ed-Dubeyb'in *Âşârü's-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb* isimli çalışmasında ortaya konulmaktadır. Bunların dışında Vehhâbi ulemânın çalışmalarını Reşid Rızâ'nın tahkikiyle bir araya getiren *Mecmû'atü'r-Resâ'il ve'l-Mesâ'ili'n-Necdiyye ile Mecmû'atü't-Tevhîdi'n-Necdiyye* adlı kitaplar, Süleyman b. Sehmân'ın hazırladığı *el-Hedyyetü's-Seniyye ve't-Tuhfetü'l-Vehhâbiyye* ve Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım'ın yazdığı *ed-Dürerü's-Seniyye fî Ecvibeti'n-Necdiyye* adlı eserler Vehhâbî fikriyatının birinci el kaynaklarının en önemlileri arasında sayılmıştır.¹⁰⁴ Ülkemizde Vehhâbîliğin temel kitaplarının tercümelerine yönelik yapılan çalışmalara baktığımızda, *Kitâbu't Tevhid*'in Ahmet İhsan Dünder, *Mesâilu'l Cahiliyye elletî Halefehâ Rasulullah* adlı eserin Fatih Tosun tarafından tercüme edildiğini söyleyebiliriz. Bunların dışında Muhammed b. Abdilvehhâb'ın risalelerini toplayan *'Tevhid Risaleleri Külliyyatı'* adlı eser 2021 yılında Konya'da Neda Yayınları bünyesinde oluşturulan bir komisyon tarafından tercüme edilmiştir. Vehhâbîlik ile alakalı yazılmış Türkçe eserlere bakıldığında, ilk olarak Eyüp Sabri Paşa'nın *Târîh-i Vehhâbiyyân* adlı eseri akla gelir. Müellif, Osmanlılar ile Vehhâbîler arasında meydana gelen olayları zikrettiği eserinde yer yer Vehhâbî inanç ve uygulamalarına yönelik sert tenkitler yöneltmektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın *Târîh-i Cevdet* adlı eseri de aynı tarihî olaylara ve benzer eleştirilere yer vermektedir. Bunların yanında Hüseyin Kâzım Kadri'nin Abdülvehhâb ve

Puriten Hareketi: Hristiyanlığı aşırı merasim ve kurallardan arındırıp aslına döndürmeyi amaçlayan, XVI. – XVII. yüzyıllarda ortaya çıkmış katı görüşlü Presbiteriyen tarikatının İngiltere ve Amerika'da yaygın olan bir kolu.

¹⁰¹ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.327.

¹⁰² Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.290.

¹⁰³ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.283.

¹⁰⁴ Mehmet Ali Büyükkara, *"Vehhâbîlik"* c.42, s.614

Vehhâbîler adlı çalışması bulunmaktadır. Kendisi içtihat sempatisi ve bid‘at karşıtlığı türünden fikirler zemininde Vehhâbîliği savunurken bu mezhebin Osmanlı aleyhtarlığı güden politikasını eleştirmektedir. Son zamanlarda Vehhâbîlik ile ilgili yapılan çalışmaları incelediğimiz zaman Ahmet Vehbi Ecer'in Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri, Mehmet Ali Büyükkara'nın *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, Rıfat Türkel'in *Selefilik-Vehhabilik İlişkisi, Selefilik ve Tarihi Arka Planı*, Neşet Çağatay ve Mustafa Öz'ün *Vehhâbîlik* ile ilgili ansiklopedik çalışmaları karşımıza çıkmaktadır. İslam dünyasında Vehhâbîlik ile ilgili yapılmış ve şöhret bulmuş çalışmalara bakıldığında M. Reşîd Rızâ'nın *el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz*, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin *Târîhu Necd ve Abdullah es-Sâlih el-Useymin'in eş-Şeyh Muhammed b. 'Abdilvehhâb: Hayâtühû ve fikrüh* adlı eserleri karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler ikincil kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁰⁵

İncelediğimiz eserlerde Vehhâbîlik ile ilgili içerik noktasında temas edilen bahislere baktığımızda, karşımıza ilk olarak “Vehhâbîliğin isimlendirilmesi” konusu çıkmaktadır. Söz konusu bahiste Vehhâbîliğin ortaya çıktığı andan günümüze kadar ki süreçte hangi tür isimler ile ifade edildiğine değinilir. Daha sonra Muhammed b. Abdilvehhâb'ın aksiyoner kişiliğine ve mezhebin doğuşunu hazırlayan sebeplere değinilir. Bir sonraki bölümde mezhebin düşünce sistemi, temel kaynakları ve günümüzdeki durumuna temas edilerek bitirilir.¹⁰⁶ Burada dikkatimizi çeken bir hususa değinmek gerekirse, bazı kaynakların Vehhâbîliğin İslam dünyasına bıraktığı etkiden söz ettiğini söyleyebiliriz. Burada fikri anlamda Vehhâbîliğin Hint alt kıtası, Güney Asya ve Kafkasya topraklarında bıraktığı izler ve Vehhâbî hareketin elde ettiği kazanımlardan söz edilmektedir.¹⁰⁷

Modern dönemde karşımıza çıkan oluşumların bir diğeri Bahâîlik'tir. Bu oluşum Bâbîlik- Bahâîlik şeklinde de ele alınır. Bâbîlik isminin Bahâîlik ile birlikte anılmasının sebebi, hareketin ilk kurucusu olarak sayılan Mirza Ali Muhammed'in “bâb'lık” iddiasında bulunmasından dolayıdır. Mirza Ali Muhammed'den sonra ise günümüze kadar Bahâîlik ismiyle gelmiştir.¹⁰⁸ Kaynaklarda Bahâîliğin dini bir

¹⁰⁵ Mehmet Ali Büyükkara, “*Vehhâbîlik*” c.42, s.614

¹⁰⁶ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.316-325; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.289-310; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.617-639; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.479-500.

¹⁰⁷ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.326-327; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.640.

¹⁰⁸ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.315.

mezhep, tarikat, İmâmiyye Şîası'nın tasavvufi bir yorumu, Şîî gelenekte ortaya çıkan karma bir mezhep, İslam dairesinde çıkan delalet bir mezhep olduğu bunların yanı sıra mezhep müntesiplerince evrensel bir din olduğu ifade edilir.¹⁰⁹ Bahâîlik, itikâdî ve ameli alanda İslam hudutlarını aşan birtakım fikirlerinden dolayı İslam dışı olarak da görülmüştür. Hareketin arka planında Şeyhîlik tarikatının önemli bir rol üstlenmesinden dolayı Şîa'nın içerisinde mütalaa edilmiştir. Ayrıca Sabîîlerin, Zerdüşterin ve Hıristiyanların fikri sistemini çok az değişiklik yaparak sahiplenmeleri ve öğretilerini bu düzlemde şekillendirmeleri dolayısıyla Bahâîliğin bir din veya İslam fırkaları içerisinde bir mezhep olmadığı, bâtıl ve sapık bir tarikat olarak nitelendirildiğini söyleyebiliriz.¹¹⁰ Bahâî inancına sahip olanlara baktığımızda, bu hareketin Allah tarafından gönderilen müstakil bir din olarak algılandığını görürüz. Yapılan çalışmalarda, müstakil bir dinde bulunması gereken peygamber, kutsal kitap, inanç ve ibadet anlayışını kendi bünyesinde barındırmasından dolayı din kategorisinde değerlendirilebileceği iddia edilmiştir. Bunun yanında ilk olarak İslami bir hareket olarak ortaya çıkması, daha sonra İslami söylemden uzaklaşması, kurumsal bir kimliğe bürünmeye çalışması ve diğer dinlerden beslenmeye çalışmasından dolayı yeni dini hareketler arasında ele alınması gerektiği de ifade edilmiştir.¹¹¹ Bu hareketin temel kaynaklarına baktığımız zaman, Bahâullah'a ait *Kitâbu'l Îkân*, *Kitâbü'l-Akdes*, *Kelimât-ı Mekkûne*, *İbnü'z-zî'b* ve *Elvâhu'l Mülûl* adlı eserlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunların yanında Abdûlbaha ve Şevki Efendi'ye ait eserlerinde bulunduğunu, tüm bunların Bahâîlere ait bir dijital platformda Türkçe olarak sunulduğunu söyleyebiliriz.¹¹² Bunlardan *Kitâbu'l Îkân*, *Kelimât-ı Mekkûne* (*Saklı Sözler*), *Elvâhu'l Mülûl* ve *İbnü'z-zî'b* (*Kurdunoğlu Risalesi*) eserleri Mecdettin İnan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Ülkemizde Bahâîlik ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda, Osman Nuri Ergin'in *Bahâîliğin İcyüzü*, Muhsin Abdülhamîd'in *İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler (Babilik ve Bahailiğin İcyüzü)*, Ethem Ruhi Fığlalı'nın *Bâbîlik ve Bahâîlik*, M. Zerrin Akgün'ün *İslâmiyet Bakımından Bâbîlik ve Bahâîlik*, Metin Bozkuş'un *Bahâîliğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas*

¹⁰⁹ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.327; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.374-388.

¹¹⁰ Süleyman Çam, *Osman Nuri Ergin'in Çalışmalarında Bahâîlik Hareketi*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/2, (Aralık-2022), s.120.

¹¹¹ Yasin İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahâîlik ve Türkiye'de Bahâîler*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020, s.409-410.

¹¹² <https://www.bahaieserleri.com/kitaplarimiz.html> (Erişim Tarihi: 28.02.2024)

Örneği) ve Yasin İpek'in *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahâîlik ve Türkiye'de Bahâîler* çalışmalarını örnek olarak verebiliriz. Pek çok araştırmacının dikkatini çeken bu hareket ile ilgili gerek İslam dünyasında gerek Batı'da yapılan çalışmaların arttığını söyleyebiliriz. Moojan Momen, Clement Huart, Edward G.Browne ve Alessandro Bausani gibi şarkiyatçıların bu konu ile ilgili çalışmalar yaptığını söyleyebiliriz.¹¹³ Son zamanlarda sosyal mecralarda faaliyetlerini arttıran Bahâîlik, ilgileri odağına toplamıştır. Mezhep mensuplarınca idare edilen çeşitli platformlar aracılığıyla mezhebin propagandası yapılarak geniş kitlelere yayılması hedeflenmektedir. Bununla beraber Bahâî öğretilerin tanıtılması, yapılan ibadet ve pratiklerin öğretilmesi, yer aldıkları mecralar ve mekânların tanıtılması amaçlanmaktadır.

İncelediğimiz eserlerde Bahâîlik ile ilgili içerik noktasında temas edilen konulara baktığımızda, ortaya çıktığını andan itibaren Bahâîliğin isimlendirilmesi meselesi, teşekkül ve tarihçesi, kutsal kitapları temel fikirleri, inanç ve ibadet esasları, Bahâî ilkeleri ve günümüzdeki durumundan bahsedildiğini söyleyebiliriz.¹¹⁴

Modern dönemde ortaya çıkan oluşumlardan bir diğeri Kâdiyânîlik'tir. Ahmediyye olarak da bilinen bu oluşum, ismini ortaya çıktığı Kâdiyân şehrinde ve kurucusu Mirzâ Gulâm Ahmed'den almaktadır. Fırka mensupları ve Avrupalı araştırmacılar bu oluşum için Ahmediye Hareketi/Ahmadiyya Movement ismini kullanmışlardır. Kâdiyânîler Hz. Peygamber'in ismine işaret ettiğinden dolayı bu ismin seçildiğini iddia ederler. Müslüman araştırmacılar bu kullanımın Hz. Peygamber ile ilgili değil, Gulam Ahmed'in isminden dolayı bu şekilde isimlendirildiğini ve Müslümanları aldatma amaçlı böyle bir kullanımı tercih ettiklerini ifade ederler. Bundan dolayı yakın dönemde ortaya konan Mezhepler Tarihi eserlerinde bu oluşum Kâdiyânîlik ismiyle incelenmiştir.¹¹⁵ Genel anlamda İslam dünyasının özellik de Hint alt kıtasının zor dönemlerden geçmesi, Müslümanların ekonomik ve siyasi anlamda buhranlar yaşamaları ve insanların mevcut problemlerinden kendilerini sıyrarak bir kurtarıcı beklemeye başladıkları bu dönemde zuhur eden Kâdiyânîlik, insanları bir arada toplama ve Allah tarafından kurtarıcı misyonunu yerine getirmekle yükümlü

¹¹³ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.318-320.

¹¹⁴ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.315-325; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.373-388; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.667-684; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s.505-522.

¹¹⁵ Ethem Ruhi Fırlı, "Kâdiyânîlik" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.24, s.137.

olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır.¹¹⁶ Bireylerin kendini yetersiz gördüğü, günahların, siyasi rekabetlerin, zulmün ve adaletsizliğin arttığı durumlarda bir sığınak ve çıkış yolu arama fikri oluşmaktadır. Bu beklentiler toplum içerisinde zamanla kendilerini felaha ulaştıracak bir kurtarıcı/mehdi bekleme fikrini doğurmuştur. İncelediğimiz Kâdiyânîlik oluşumunu da bu açıdan değerlendirmek gerekir. İncelediğimiz eserlere bakıldığında, Kâdiyânîliğin bizzat kurucusu tarafından 'Müslüman Ahmediyye Mezhebi veya Ahmedî İnancı Müslümanları' şeklinde tarif edildiği görülür. Bu ismin tercih edilme sebebi Mirza Gulâm Ahmed'in kendine bağlı olan kesimleri ayrıcalıklı bir statüde değerlendirip, diğer Müslümanlardan ayırıştırmaktan dolayıdır.¹¹⁷ Bununla beraber Kâdiyânîliğin modern bir dini yapı, İslam dışı bir mezhep veya azınlık, dînî bir hareket, İngilizler tarafından finanse edilen bir yıkıcı hareket olduğu ifade edilir.¹¹⁸ Ayrıca bu oluşumun cihada karşı çıkması, peygamberlik ve Mesih konusunda farklı görüşler ortaya koymasından dolayı yeni bir din olabileceği de belirtilmiştir.¹¹⁹ İncelediğimiz eserlere baktığımızda bu oluşumun itikâdî mezhepler veya senkretik mezhepler başlığı altında ele alındığını ifade edebiliriz.¹²⁰ Bazı eserlerde ise 'yeni mezhepler' başlığı altında incelendiği mütalaa edildiğini belirtebiliriz.¹²¹ Bunların yanında 'Kâdiyânîlik' şeklinde müstakil bir başlık altında da incelendiğini söyleyebiliriz.¹²² Bu hareketin temel kaynaklarına baktığımız zaman Mirza Gulâm Ahmed'e ait *Berâhîn-i Ahmediyye, Explanatins of Objektives (Tavzîh-i Meram), Three Questions by a Cristian Answered (Bir Hristiyan Tarafından Sorulan Üç Soruya Cevap), Berekâtü'd Dua, Kerâmâtü's Sâdikîn, Hamâmetü'l Büşrâ, Nûru'l Hak, Âyîne-i Kemâlât-ı İslâm, Sirru'l Hilâfe, Hakikatu'l Vahy ve Tuhfetü'n Nedve* eserlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu eserlerin neşir ve tercümelemleri Lahor, Kadiyan, Amritsar ve Rabve gibi şehirlerde yapılmış ve birçok dile çevrilmiştir.¹²³ Kâdiyânîlik ile ilgili gerek kendi müntesipleri gerekse Müslüman ve

¹¹⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.330.

¹¹⁷ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.329.

¹¹⁸ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.390-401; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.701-725.

¹¹⁹ Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.339.

¹²⁰ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.389; Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.334.

¹²¹ Mahmut Şevket Ustaosmanoğlu, *İslam'da Mezhepler ve Düşünce Tarihi*, s.103.

¹²² Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.527; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.329; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.701.

¹²³ Eserlerin çevirileri ve neşirleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.707-709.

Hristiyan araştırmacılar tarafından yazılan zengin bir literatür vardır. Kâdiyân ve Lahor kolları tarafından kitap, dergi ve broşür gibi birçok çalışma yapılmış, Gulâm Ahmed'e ait yaklaşık kırka yakın eser Urduca, Arapça, Farsça ve İngilizceye çevrilerek yayınlanmıştır. Kâdiyânîlik ile ilgili Müslümanlar ve Hristiyanların yaptıkları çalışmaların büyük çoğunluğu reddiye mahiyetinde olmuştur. Bu çalışmalardan, mezhebin doğuşu sırasında Muhammed İkbal'in yazdığı *Islam and Ahmadism* ile Howard Arnold Walter'in *The Religious Life of India: The Ahmadiyya Movement* isimli eser özellikle zikredilmelidir.¹²⁴ Ülkemizde ise Kâdiyânîlik ile ilgili Ethem Ruhi Fırlı tarafından *Kâdiyânîlik (Ahmediyye Mezhebi)*, Halide Rumeysa Küçüköner tarafından *Kadiyânîliğin İsim ve İçerik Bakımından Kendisini Konumlandırma Problemi* ve *Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedî Algıdaki Farklılaşması* isimli çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde misyonerlik faaliyetleri ile güç kazanmaya çalışan Kâdiyânîlik, çıkarmış olduğu dergiler ve televizyon kanalları vasıtasıyla etkinliğini sürdürmeye devam etmektedir. Güneydoğu Asya, Afrika ve Avrupa gibi geniş bir hinterlanda sahip bu oluşum lobi faaliyetlerini de ciddi bir şekilde sürdürmüşlerdir. Türkiye'de resmi televizyon kanalları olan MTA üzerinden yaptıkları Türkçe yayınlar ve bastırdıkları Türkçe dergiler ile faaliyetlerini sürdürmektedirler.¹²⁵

İncelediğimiz eserlerde Kâdiyânîlik ile ilgili hususlara baktığımızda Kâdiyânîliğin isimlendirilmesi, teşekkül ve tarihçesi, Kâdiyan ve Lahor Kolu, temel fikirleri, günümüzdeki durumu ve temel kaynakları karşımıza çıkmaktadır.¹²⁶ Burada dikkat çeken bir hususu belirtmekte fayda olduğunu düşünüyoruz. Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* adlı eserinde bu konu ile ilgili bölüm sonunda incelediğimiz Vehhâbîlik, Bahâîlik ve Kâdiyânîlik ile ilgili mezhebin temel eserlerinden bazı pasajlar vermektedir. Müellif söz konusu eserinde aktardığı mezhepleri bölüm sonlarında bu şekilde ele almayı gaye edinmektedir.¹²⁷

Bu kısımda ele alacağımız hususlardan bir diğeri ise Alevîlik'tir. Alevilik akademik anlamda en çok ilgi gören hususlardan biridir. Alevilik ile ilgili akademik çalışmaların sayısı yirminci yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile önemli ölçüde artmıştır. Alevilik ile alakalı çalışmaların artması olumlu bir netice olsa da, bazı meselelerin hala

¹²⁴ Ethem Ruhi Fırlı, “Kâdiyânîlik”, c.24, s.139.

¹²⁵ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.345-347.

¹²⁶ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.701-726; Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s.527-541.

¹²⁷ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s.686-700.

çözümüne kavuşturulamaması bir eksiklik olarak kabul edilir. Bu eksikliklerin başında, Müslüman oluşumlardan biri olan Aleviliğin kökeninin Şia ile irtibatlı olup olmaması konusu gelir. Aleviliği, Şia'nın günümüze uzanan bir kolu olarak değerlendirmemiz gerekir mi? sorusunun cevabı akademik camiada hala tartışılmaktadır. Günümüz İslam Mezhepler Tarihi yazarları Aleviliğin Şîilik ile olan ilişkisini ele bazı çalışmalar yapmaktadırlar.¹²⁸ Bu minvalde Aleviliği Şîilik olarak algılayan zihniyetlerin ele alınarak, Aleviliğin Şîilik ile olan irtibatının sorgulandığını ifade edebiliriz.¹²⁹

Günümüz İslam Mezhepler Tarihi alanında yazılan eserlere baktığımızda Alevilik konusunun zaman zaman 'Alevilik-Bektaşilik' başlığı altında işlendiğini görürüz. Fakat böyle bir başlık altında mütalaa edilmeleri bazı problemleri doğurmaktadır. Birbirlerinden farklı bir tarihe sahip olmalarına rağmen, bu iki zümre aynı düzlemde değerlendirilmiş, inanç bakımından farklı anlayışlar olarak görülmemişlerdir. Zikri geçen bu husus hakkında, iki anlayış arasındaki ilgi ve bağlantının hangi süreçte ve zaman diliminde ortaya çıktığı konusu da henüz tam anlamıyla açığa kavuşturulamamıştır. Günümüzde yapılan ve yapılmakta olan bazı çalışmalar, Alevilik-Bektaşilik entegrasyonunun tarihsel serüvenini ele almayı gaye edinmişler ve aynı zamanda bu ilişkinin süreç içerisinde Alevilik ve Bektaşiliğin dini yapısında meydana getirdiği olası değişikliği irdelemeye çalışmışlardır.¹³⁰

Bunların yanı sıra, eserlerdeki Alevilik başlığı altında gözümüze çarpan birkaç hususu aktarmak istiyoruz. Bazı eserleri incelediğimizde, tarihsel süreçte Aleviliğe dair yapılan isimlendirmeler, Kızılbaşlık ile Bektaşilik arasındaki temel farklar ve Anadolu Aleviliği ile Şîilik arasında kesişen ve ayrışan noktaların ele alındığını görürüz. Alevilik bağlamında bu konuların ele alınmasını önemli görüyoruz. Günümüzde bazı zümreler tarafından bu konunun ideolojik bir malzeme olarak kullanılması, etnik boyutunun devreye koyularak kötü bir imaj çizilmesi bu konunun önemini arttırmaktadır. Bunların yanı sıra günümüz Anadolu Aleviliğin demografik

¹²⁸ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.434-440; Reyhan Erdoğan Başaran, "Why Label Alevi Islam as Shi'ite?: A Comparative Inquiry into Alevi Identity Outside of the Sunni-Shi'ite Framework" (Houston,Texas: Rice University, Doktora Tezi, 2018).

¹²⁹ Reyhan Erdoğan Başaran, "Comparing Scholarship: The Assessment Of The Contemporary Works That Links Alevi With Either Shi'ism or Sunnism" *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018/2 Cilt:5, Sayı: 9, s. 315-338.

¹³⁰ Reyhan Erdoğan Başaran, "Getting to the Final Form: Reforming of the Alevi and Bektaşî Belief Through Their Interaction With One Another" *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13, sy.2 (Güz 2020), s.451-480; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.432.

yapısı ile alakalı bilgi veren eserlerde göze çarpmaktadır.¹³¹ Aleviliği coğrafi olarak tanımak adına bu kaynaklar önem arz etmektedir. Son olarak Aleviliğin Cumhuriyet Dönemindeki durumundan bahseden eserlerin olduğunu da söyleyebiliriz.

Sonuç olarak baktığımızda, Anadolu'da teşekkül eden Müslüman bir grup olan Alevilik ile ilgili yapılan çalışmaların günden güne arttığını söyleyebiliriz. Alevilik ile ilgili ülkemizde birçok önemli çalışma ortaya koyulmuştur. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Ethem Ruhi Fırlı'nın *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, Hasan Onat'ın *Kızılbaşlılık Farklılaşması Üzerine*, İlyas Üzümlü'nün *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, Halil İbrahim Bulut ve Harun Yıldız'ın *Tarihi, Dini, Sosyal ve Güncel Boyutlarıyla Alevilik-Bektaşilik*, Cenksu Üçer'in, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*. Doğan Kaplan'ın *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, Sönmez Kutlu'nun *Din Anlayışında Farklılaşmalar Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, Fevzi Rençber'in *Oryantalistlere Göre Alevilik ve Bektaşilik* ve Reyhan Erdoğan Başaran'ın *Nusayrılık İshakilik Alevilik - Tarih, Literatür ve İnanç* eserlerini örnek verebiliriz.¹³²

2.3. Popüler Söylemin Mezhepler Tarihi Yazıcılığındaki Yeri

Bu kısımda belirttiğimiz söz konusu eserlerin yanı sıra, İslam Mezhepler Tarihi alanında popüler söylemin etkisi ile ilgili yapılan çalışmalardan yararlanılacaktır.

Ülkemizde pozitif bilimler sahasında yapılan araştırmalarda İngilizce terminoloji kullanımı gün geçtikçe artmaktadır. Son otuz yıldır batı kökenli araştırmalar ve ülkemizdeki İlahiyat araştırmalarındaki yöntem değişiklikleri nedeniyle, İslami ilimlerde kullanılan Arapça terminolojinin yanına Batılı terminolojinin de kullanılmasını beraberinde getirmiştir. İslami ilimlerin her bir branşı için problem teşkil edecek bu kullanım, İslam Mezhepler Tarihi alanı için de bir sorun oluşturmuştur. Batılı araştırmacıların kendi din sahasında yaptıkları araştırmalarda kullandıkları köklü terminolojiyi Mezhepler Tarihi alanına taşımaları, alanın bazı kavramlarını izah etme ve olaylarını analiz etme noktasında işi zorlaştırmıştır.¹³³ Batı

¹³¹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.427-460.

¹³² Alevilik ile ilgili farklı disiplinlerde de çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Fuad Köprülü'nün *"Bektaşiliğin Menşeleri"* ve *"Anadolu'da İslamiyet"*, Ahmet Yaşar Ocak'ın *"Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri"*, Rıza Yıldırım'ın *"Geleneksel Alevilik İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek"* ve Ali Yaman'ın *"Alevilik Ve Kızılbaşlığın Gizli Tarihi"* eserleri buna örnektir. Fakat tezimizde İslam Mezhepler Tarihi disiplini içinde yapılan çalışmaların analizi sunulduğu için bu çalışmalara tezimizde yer verilmemiştir.

¹³³ Mehmet Ali Büyükkara, *"İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar"*, İslami Araştırmalar Dergisi 19/2 (2006), s.269-270.

dillerinde dinî gruplaşmalar ve ayrışmalar için kullanılan ortodoks, heterodoks, sekt, kült, asetik, gnostik, ezotorik, okultist ve ezotorik gibi değer yüklü kavramlar ile radikal, fundamentalist, entegrist gibi fikri betimlemeler barındıran kavramların, İslam mezheplerini izah etmek için kullanılması veya bu kavramlar ile bazı yönlerden benzerlik kurulması ilk bakışta doğru bir analiz gibi görünse de çoğu zaman aynı muhteva ve anımsatma özelliğine sahip olmadığı için yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır. İlahi otoritenin bir tezahürü olarak görülen ve nihai hüküm koyma yetkisi bulunan kilisenin fikrinin ortodoksi, buna muhalif sayılan tüm görüş ve yapıların heterodoksi olarak nitelendirildiği Hristiyan kültüründen neşet eden bu terminolojinin, İslam dünyasına uyarlanması mümkün gözükmemektedir. Zira bunun uyarlanması Müslümanların çoğunluğu olarak sayılan Ehl-i Sünnet'in ortodoksi, diğerlerinin heterodoksi olarak nitelendirilmesini doğuracaktır. Hristiyan kültürde ortodoksi dini, heterodoksi ise dinin inkarını ifade etmektedir. Halbuki İslam'da her mezhep kendisini din konusunda en doğru anlaşılma biçimi olarak kabul etse de muhaliflerini dini dışı olarak görmemişlerdir.¹³⁴ Bununla beraber söz konusu terimlerin, Türkçemize Arapça terimlerden daha fazla uzak olduğunu, bu terimlerin mukabili bulunan klasik terimlerin örtbas edildiğini söyleyebiliriz. Bu durumun önüne geçilmemesi orijinal ıstılahların kullanımını günden güne azaltacaktır. Ehl-i Kitap geleneğinde yoğrulan bu terminolojinin İslam geleneğini içerisinde yer alan kavramların yerini doldurmada yetersiz kalacağını ifade edebiliriz. Söz konusu terminolojide kullanılan panteist yerine vahdet-i vücud, kabalist yerine hurufi, mistik yerine tasavvufi, gnostik yerine bâtinî kavramlarının kullanılması, İslam ortodoksisi ve heterodoksisi terimlerinin göreceli sonuçlar ortaya çıkaracağından dolayı kullanılmaması gerektiği ifade edilir.¹³⁵ Ülkemizde bu alanın öne çıkan simaları tarafından söz konusu terminolojinin İslam Mezhepler Tarihi sahasındaki kavramları karşılamada yetersiz olacağı ve çeşitli sorunlar doğuracağı ifade edilmiştir. Ethem Ruhi Fırlı, bu kavramların İslam mezhepleri için kullanılmasının doğru olmayacağını, bu terminolojinin bazı yanlış anlaşılmalara sebep olacağını söylemiştir. Bu konu ile ilgili şu sözleri söylemiştir: “Özellikle Hristiyanlık için geçerli olan bu terimlerin, olduğu gibi İslâm edebiyatına aktarılması ve Sünnilik için ortodoks,

¹³⁴ Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.13-14.

¹³⁵ Mehmet Ali Büyükkara, *"İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar"* s.270-271.

Sünnilik dışındaki fırkalar için heterodoks terimlerinin kullanılması, insanı fevkalade ciddi yanlışlıklara sevk edebilecek bir kavram kargaşası doğurmaktadır. Bir kere İslâm'da resmî inanç esaslarını, yani credoyu belirlemek için baştan beri, Hristiyanlıktakine benzer resmî bir din teşkilatı olmamış; bu iş doğrudan Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti tarafından belirlenmiştir. İslâm fakih ve kelamcılarının ittifakına göre de, tevhit-nübüvvet-mead esaslarına inanan herkes İslâm dairesi içindedir. Bu esasların dışındaki hususlar ile bunların anlaşılma ve anlatılma şekilleri üzerindeki ihtilaflar, dinin özüne ve aslına dâhil değildir. Dolayısıyla bu hususlarda farklı görüşleri savunanlara ve bu görüşlerini tevhidi zedelemeyecek ve lekelemeyecek biçimde kendi kültürlerinden gelen unsurlarla bezeyenlere, kesinlikle heterodoks damgası vurulamaz. Aksi hâlde İslâm dünyasında, dün de bugün de sadece heterodoks var olmuştur demek gibi gayr-i ilmî ve gerçek dışı bir durumda kalırız; çünkü din, tarih boyunca ona inananların millî ve mahallî kültürleriyle yaşamış ve zenginleşmiştir.”¹³⁶

Sonuç olarak bir bilim dalının oluşması ve anlaşılması için anlaşılır bir terminolojiye ihtiyaç duyduğunu, ancak bu yola başvurulduğu zaman bağımsız bir disiplin olabileceğini söyleyebiliriz. Bununla beraber İslam Mezhepler Tarihi dahil diğer tüm disiplinlerde oluşturulan terminolojinin sorunsuz olması disiplinlerin gelişimini hızlandıracaklarını ifade edebiliriz. Bundan dolayı her bilim dalı sahip olduğu terminolojisiyle ilgili problemleri ortaya koymayı, bunları tartışmayı ve çözümler üretebilmeyi sürekli gündeminde tutmalıdır.¹³⁷

2.4. Karşılaşılan Temel Sorunlar

İncelediğimiz eserlerin içeriğinin oluşturulması noktasında bazı problemlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Gerek mezhepler gerekse konuların aktarılması hususunda bazı sorunlarla karşılaşmak mümkündür. Bu sorunları ele alırken başta ifade ettiğimiz temel kaynakların yanında, son dönemde İslam Mezhepler Tarihi alanında yazılan usul, metodoloji ve mezheplerin aktarılması ile ilgili problemleri ele alan çalışmalardan yararlanacağız.

Karşılaşılan temel sorunlara baktığımızda karşımıza ilk önce Mezhepler Tarihi kaynaklarının güvenilirliği sorunu çıkmaktadır. Birinci el kaynağın birkaçı hariç, pek

¹³⁶ Şahin Ahmetoğlu, "İslam Mezhepleri Tarihi Dersinin Güncel Meseleleri", Din Araştırmaları 1 (2), 2019, s.57-58.

¹³⁷ Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar" s.271.

çoğu gizli tutulma, savaşlar, doğal afetler, muhafaza edilememe, çoğaltılma zorlukları, küçük ebatta oluşları ve okuma-yazmanın yaygın olmaması gibi nedenlerden dolayı günümüze ulaşamamıştır. İkinci el kaynakların günümüze ulaştığını söyleyebiliriz. Bu eserler, yaşanan dini ve toplumsal farklılaşmayı kendi zamanının kavram ve yaklaşım tarzlarıyla ortaya koymaya çalışır. Kullandıkları malzemenin sınırlı olması ve bir mezhebi, muhaliflerinin kaleme aldıkları sonraki döneme ait dokümanlar üzerinden tanımlamaları, kendi mezhebini methederek diğerlerini yermeye gayret etmeleri, herhangi bir fırka hakkında aktardıkları bilgileri güvensiz hale getirmektedir. Bu nedenle Mezhepler Tarihi'nde bilgi kaynaklarının doğruluğu ve mezhepler hakkında aktardığı bilgilerin güvenilirliği önemli bir problemidir. İstifade edilen kaynakların, incelenen döneme aidiyeti tespit edilemediğinden önemli bilimsel hatalara düşülmektedir. Bu eserleri kullanan bazı araştırmacıların, eserdeki tahrifatın farkına varmadan, mezhebin veya müellifin asıl fikirlerine tamamen ters düşen görüşleri, o mezhebe ve müellife ait görüşlermiş gibi sunabildiklerini de ifade eder. Bir eserde mezhepler hakkında aktarılan bilgilerin bazı açılardan tenkide ve değerlendirmeye tabi tutulması gerekir. Ele alınan mezhep ya da şahıslar ile ilgili bilgilere ilk önce hangi kaynakta rastlandığı, elde edilen bilgilerin tarihi gerçekliklerle ne kadar uygun olduğu, sonradan ortaya çıkan bilgi ve belgeler, asılları ile aynı mı ya da ilaveler yapılmış hali mi olduğu ve ana kaynakların hangi nedenlerden dolayı günümüze ulaşamadığı meseleleri bu açıdan ele alınmalıdır.¹³⁸

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarından bir diğeri mezhepleri adlandırma sorunudur. Fırkaların, mezheplerin ve dini oluşumların geçmişte olduğu gibi günümüzde de isimlendirilmesi problemli bir konu olmuştur. Söz konusu oluşumlara isim verenler incelenmesi gereken bir husustur.¹³⁹ Zira kaynaklarda bir mezhebe ait olarak ifade edilen ismin kim tarafından verildiği sıkça karışabilmektedir. Bu isimler; yapay olarak mı üretilmiş, muhalifleri tarafından karalamak ve küçümsemek için mi konulmuş, uydurulan bir hikayeye nispetle mi ortaya koyulmuş, ya da bir ayet veya bir hadise nispetle mi yerleştirilmiş? Bu soruların net olarak cevaplandırılması

¹³⁸ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.121-123.

¹³⁹ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.445.

gerektiğini söyleyebiliriz.¹⁴⁰ İslam Mezhepler Tarihi eserlerine baktığımızda genel olarak şu isimlendirmeler karşımıza çıkmaktadır:

Birincisi, öne çıkan bir şahsın adına nispetle isimlendirmedir. Bu tür isimlendirme, mezhep içerisinde kurucu olarak nitelendirilen şahsın isminin yanına – iyye ekinin getirilmesi yapılır. Mesela Yunus b.Av'nın ismine nispetle Yunusiyye, Vasıl b.Ata'ya nispetle Vasıliyye ve Zeyd b.Ali'ye nispetle Zeydiyye isminin, mezhepleri isimlendirme noktasında şahısların isimlerinin kullanıldığını göstermektedir.

İkincisi, kavramlara dayanarak oluşturulan isimlendirmedir. Bazı kaynaklarda, fırkaların fikri sistemi içerisinde mevcut olan bir kavramın o mezhebi nitelediği görülür. Zamanla mezhep ile özdeş hale gelen terim, o mezhebe ismini vermiştir. Fırka isimlerini bu şekilde ortaya koymaya gayret eden şahıslar arasında öne çıkan isim Ebû Hatim er-Râzî olmuştur. Kendisi irca düşüncesini benimseyen zümrelere Mürcie, Sünnet'i savunma gayreti gösterenlere Ehl-i Sünnet, Hz. Ali'yi destekleme noktasında aşırılığa gidenlere ise Şîa ismini vermiştir. Bir fikre veya kavrama dayalı oluşturulan bu söylem daha sonra farklı amaçlarla kullanılmıştır. Mezhep muhalifleri tarafından fırkaları aşağılama veya hakaret amacıyla çeşitli isimlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Allah'ı yaratılmışlara benzetenlere Müşebbihe; Allah'ın mahlukatların cisminde girdiğini ifade edenlere Hulûliyye; insanın eylemlerini yapabilme kudretini kabul etmeyen ve bu eylemlerin Allah'a ait olduğu savunanlara Cebriyye ismi verilmiştir.¹⁴¹

Üçüncüsü, fırkaları ön plana çıktıkları mekâna nispetle isimlendirmedir. Bazı mezhepler, isimlerini bir yerden veya şehirden almaktadır. Örneğin Hz. Ali'ye karşı çıkıp Harûra veya Nehrevan bölgelerine gitmelerinden dolayı Haricilere, kümelandıkları yere nispetle Haruriyye ve Nehrevaniyye ismi verilmiştir. Bu tür adlandırmalar, bir fırkanın belli bir tavrını, dönemini veya belli bölgelerdeki etkinliğini öne çıkarması açısından önemlidir; fakat bu isimler, fırkanın görüşleri ve liderlerinden bağımsız verilmesi nedeniyle grubun kimliğini ifade etme noktasında yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber bazı mezhepleri isimlendirmek için kullanılan bölge isimlendirmelerin mezhebin ana karakteristiğini yansıtmaması ve

¹⁴⁰ Sıddık Korkmaz, " İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı Üzerine, Dini Araştırmalar, Cilt: 6, Sayı: 18, 2003, s.287.

¹⁴¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.129-131.

mezhep içinde farklı bir yorum ortaya koyması bakımından kullanılmasının önemli olduğunu ifade edebiliriz. Mesela Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Mu'tezilesi olarak, Mürcie'nin Horasan, Hicaz, ve Kufe Mürciesi olarak ele alınmasının daha isabetli olacağı söylenebilir.¹⁴²

Dördüncüsü, istihkar amaçlı isimlendirmedir. Küçük düşürücü ve hakaret içerikli isimler, ya fırkanın tuhaf bir görüşünden veya herhangi bir ifadesinden yola çıkılarak ya da kurucusunda bulunan fiziksel bir kusuru öne çıkarılarak verilmiştir. Örneğin Şîa'nın alt kollarından birine muhalifleri tarafından 'Karganın kargaya benzediği gibi Ali de Muhammed'e benziyordu, bundan dolayı Cebrail yanlışlıkla Muhammed'e gitti' görüşlerinden dolayı 'Kargacılar' anlamına gelen Ğurabiyye ismi verilmiştir. Bununla beraber yine Şîa'nın alt kollarından biri sayılan Eftâhiyye koluna, kurucusunun fiziksel kusuru sebebiyle 'Düz Tabanlılar' manasına gelen bu isim verilmiştir.¹⁴³

Beşincisi, geçmişte yaşanan bir olaya nispetle yapılan isimlendirmedir. Mezhep müntesipleri arasında gerçekleşen bir olay sonucu ortaya çıkan isimlendirme çeşididir. Mesela Mu'tezile isminin, Hasan Basri ile Vasil b. Ata arasında cereyan eden büyük günah meselesi konusunda Vasil b. Ata'nın huzurdan çıkarılmasından ötürü bu ismin verildiği ifade edilmektedir.¹⁴⁴

Altıncısı, naslardaki ifadelerden hareketle yapılan isimlendirmedir. Bu tarzdaki isimler, bazen bizzat fırkanın kendisi tarafından bazen de muhalifler tarafından verilmiştir. Özellikle birincisi, mezhebe muhalifeler tarafından verilen bir isme olumlu anlamlar yüklemeye yönelik yapılır. İkincisi ise karşı düşüncedeki bir mezhebi aşağılamak için bir başka mezhep tarafından kullanılır. Mesela Hariciler, Nisa suresinin 100. ayetinden hareketle "Allah ve Resulü için evlerini terk edip hicret edenler" manasında kendilerine Harici ismini vermişlerdir. Mu'tezile de aynı şekilde Kehf suresinin 16. ayetinden hareketle "küfür ve kafirlerinden uzaklaşanlar" anlamında itizal ismini mezheplerini ifade etmek için kullanmışlardır.¹⁴⁵

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarından bir başkası mezhepleri sınıflandırma problemidir. Tasnifle ilgili sorunların kaynağında, geçmiş ümmetlerin

¹⁴² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.131.

¹⁴³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.132.

¹⁴⁴ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.132.

¹⁴⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.133.

olduğu gibi İslam ümmetinin de farklı fırkalara ayrılacağını bildiren Hz. Peygamber'e nispet edilen bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler, genel olarak araştırıldığında gerek geçmiş ümmetlerin ayrıldığı fırka sayısı, gerekse Müslümanların ayrılacağı fırka sayısı, her bir rivayette farklı farklı aktarılmaktadır. Sahihliği ile ilgili bazı şüpheler bulunan bu rivayetler, kabul görmüş ve fırkaların sınıflandırılmasında etkili olmuştur. İslam dünyasında vücut bulan ekolleri, yetmiş üç fırka hadisi etrafında incelemek, bugüne kadar ortaya çıkan mezheplerin bilinmesine katkı sağladıysa da tarih sahnesinde hiç yaşamamış veya önem bir farklılık sayılmayacak fikirlerin mezhep olarak nitelenmesine veya toplumsal tabanı hiç oluşmamış sanal fırkalar üretilmesine sebep olmuştur. Yetmiş üç fırka rivayeti sebebiyle, ilk asırlarda bu sayıya ulaşmak için tüm şemalar doldurulmuştur. İslam toplumunda sonradan oluşan yeni fırkalar ise, yetmiş üç sayısını aşacağından dolayı bu şemanın içine dâhil edilmemiştir.¹⁴⁶ Bununla beraber Mezhepler Tarihi yazıcıları arasında ilgili rivayetlere zahiri olarak itibar etmeyenler de olmuştur. Bu araştırmacılar hadislerde geçen ifadelerin, kesretten kinaye olduğunu ve çokluk manasında kullanıldığını ifade etmişlerdir. Klasik eserlerde bulunan ve sayısı yetmiş üçe tamamlanmak istenen fırkaların sayısının zamanla artması, asırlar sonra birçok fırka, akım, kült, cemaat ve tarikatların ortaya çıkması son dönem Mezhepler Tarihi eserlerinde mezhepleri sınıflandırma konusunda etkili olmuştur. İncelediğimiz eserlerde modern dönem oluşumların, mezhep özelliği taşımayan anlayışların ve mehdilik inancı etrafında ortaya çıkan zümrelerin ele alındığını görürüz. Eserlerde bu konuların yer alması mezhepleri sınıflandırma noktasında bir problemi beraberinde getirmiştir. Klasik tasnifin dışında ortaya çıkan zümrelerin tasnif edilmesi ve eserlerde yer alıp almaması, mezhep olma kriterlerini taşımayan tarikat, cemaat vb. yapılanmaların mezheplerin incelendiği eserlerde yer bulup bulmaması İslam Mezhepler Tarihini ilgilendiren bir sorun olmuştur. Örneğin Yezidilik, Dürzilik, Nusayrilik, Ahmedilik, Alevilik, Selefiyye vb. oluşumların günümüz Mezhepler Tarihi eserlerinde mezhep çatısı altında mı yoksa yeni oluşum, fikir, cemaat vb. yapılar altında mı ele alınacağı meselesi Mezhepler Tarihinin gündeminde yer almıştır. Bu oluşumların hangi şema altında sınıflandırılacağı noktasında ele aldığımız eserlere baktığımızda, müstakil başlık altında mezhepler kategorisinde, itikâdî mezhepler altında, senkterik mezhepler kısmında ya da dini

¹⁴⁶ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.124-126.

oluşumlar altında mütalaa edildiğini söyleyebiliriz.¹⁴⁷ Mezhepler Tarihinin önemli problemlerinden biri olan tasnif sorununu en az indirmek için yapılması gereken, bir grubu sahip olduğu fikirler temelinde sınıflamaktır. Diğer yandan sınıflandırmada Mezhepler Tarihi ile alakalı terimlerin doğru bir şekilde ve yerli yerinde ele alınması gerekmektedir. Bu terimlerden bir kısmı diğerlerine nazaran kapsayıcı olabilir. Bu kavram kargaşası denilebilecek problemlerin çözümlenmesi ve neyin mezhep, neyin fırka, neyin tarikat olduğuna karar verebilmek için, Din Sosyologları, Kelamcılar ve İslam Mezhepler Tarihi yazarılarının işbirliğiyle asgari standartlara ulaşmış orijinal bir İslam Mezhepler Tarihi terminolojisinin oluşturulması gerekmektedir.¹⁴⁸

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarına baktığımızda karşımıza çıkan problemlerden biri de mezhepleri Hz. Peygamber ve ilk dönemle alakalandırma sorunudur. Mezhepler, isimlerden görüşlerine kadar kendine ait her şeyi, naslardan veya ilk nesillerin fikirlerinden hareketle meşru bir zemine yerleştirme yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı Kur'an ve hadiste kullanılan bazı kelime ve kavramları alıp içlerini kendi fikirleriyle doldurmuşlardır. Örneğin Kur'an da bulunan Ehl-i Beyt kavramı, Şîa içerisinde siyasi gücü elde etme noktasında kullanılmış, Hariciler, Mürcie, Mu'tezile ve Hadis Taraftarları Hz. Peygamber'in kendi mezheplerini methettiğine dair birçok rivayet ortaya koymuşlardır. Muhaliplerini bertaraf etmek için mezhebin temel fikirleri Peygamber aracılığıyla söylenmeye çalışılmıştır. Mezhep mensupları, çoğu zaman ait olduğu mezhebini, Asr-ı Saadet'le alakalandırmak için de büyük bir gayret göstermişlerdir. Çoğu yazar, kendi mezhebinin ismini ve fikirlerini meşrulaştırmak adına mezhep önderleri silsilesini, Hz. Peygamber'e kadar ulaştırmışlardır. Mesela Şîa, Şîi kaynaklar tarafından Hz. Ali dönemine veya Hz. Peygamber zamanına kadar geriye giden bir zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Mürcî inancına sahip olan zümrelere göre Mürcie, Hz. Osman veya Hz. Ali döneminde vücut bulmuştur. Mezheplerin bu şekilde Hz. Peygamber veya hemen sonraki asırlara kadar geriye götürülmesi, mezheplerin doğuş dönemi ve fikirlerin tarihlendirilmesi ile ilgili birçok problem ortaya çıkartmıştır. Bundan dolayı mezhepler tarihi yazarısı, incelediği mezheplerle ilgili sonuçları aktarmaya çalışırken, incelediği

¹⁴⁷ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.341; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.331-403;

Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.451-527; Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.267-329.

¹⁴⁸ Sıddık Korkmaz, " *İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı Üzerine*, s.287-288.

mezheplerin fikri arka planını, geçirdiği serüvenleri, meydana gelen fikir ve hadisleri doğru bir şekilde ortaya koyması gerekir. Bu açıdan mezheplerin ait olduğu dönemin sağlıklı bir şekilde tespit edilebileceğini söyleyebiliriz.¹⁴⁹

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarından bir diğeri tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemidir. Mezhepler Tarihi, sadece İslam tarihindeki mezhep ve fırkaların oluşum, ortaya çıkış ve gelişimleri hakkında kronolojik bilgi veren bir bilim dalı değildir. Meydana gelen hadiseleri sebep ve sonuçlarıyla beraber değerlendiren, bilimsel tespitler yapmaya çalışan, söz konusu mezhep ve dini grupların günümüzdeki ve gelecekteki durumlarının analizini yapmaya çalışan ve sıhhatli veriler ortaya koymaya çalışan bir bilimdir. Bu açıdan bakıldığında mezheplerin ve meydana gelen olayların tarihi okumasını yapmak ve anlamlandırmak Mezhepler Tarihi için önem arz eder. Tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemine baktığımızda karşımıza şu hususlar çıkmaktadır: Bir mezhep ele alınırken onun hangi sebeplerden ötürü ortaya çıktığı, söz konusu mezhebin ortaya çıkışına etki eden tek bir sebebin değil, birçok sebebin olduğu, sebeplerin arkasında yatan saiklerin neler olduğu, mezhebin ortaya çıktığı çağa göre değerlendirilmesi gerektiği, kaynaklarda geçen tarafgir ve yanlı söylemlerden uzak olunması, mezheplere veya müntesiplerine yönelik oluşturulması muhtemel sahte kurgulardan kaçınılması ve zamana bağlı olarak meydana gelen kavram kaymalarına karşı dikkatli olunması gerektiği gibi hususlar karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁰

Tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemini incelediğimiz zaman karşımıza ilk olarak 'sebeplilik ilkesi' çıkmaktadır. Bu ilke, mezheplerin ortaya çıkışına etki eden nedenlerin birden fazla olabileceği anlamına gelmektedir. Bununla beraber bu ilke, mezheplerin süreç içerisinde etkisinde kaldıkları diğer fırkalardan hangi yönden etkilendiğini, ne suretle üzerlerine nüfuz ettiğini bize göstermektedir. Sebeplilik ilkesi ile alakalı Ethem Ruhi Fıglalı, 'mezhebi ortaya çıkaran tarihi, coğrafi, politik, ictimai ve ekonomik koşulları net olarak tanımadan dini görüş ve davranışları analiz edebilmenin ve o mezhebe bağlı kişileri anlayabilmenin mümkün olamayacağını söylemektedir.¹⁵¹ Bu açıdan bakıldığında zaman mezhepleri yaşadıkları

¹⁴⁹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.138-140.

¹⁵⁰ Sıddık Korkmaz, " *İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı Üzerine*, s.288.

¹⁵¹ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s.458-459.

dönemin konjenktürüne göre değerlendirmek gerektiğini, ortaya çıkan hadiseleri tek bir sebebe bağlı kalıp indirgemeci bir anlayış ile açıklamamak gerektiğini ve sosyal hadiselerin diğer pozitif olaylar gibi genel-geçer bir kuralı olmadığını söyleyebiliriz.

Bu problem altında belirteceğimiz ikinci husus 'tarihe dönme ilkesi' olarak adlandırabileceğimiz, mezhebin ortaya çıktığı çağa göre değerlendirilmesi gerektiği hususudur. İslam Mezhepler Tarihi alanında cereyan eden hadislerin doğru bir şekilde nakledilmesi için bu ilkenin pratikte uygulanması gerekmektedir. Bununla alakalı olarak Muhammed Arkoun "tarihçinin yaşadığı çağdan sıyrılarak araştırdığı zaman dilimine yaklaşması, araştırmanın doğru neticeler vermesi noktasında bir zarurettir" diyerek bu ilkenin önemini dile getirmektedir.¹⁵² Bu ilkenin gerçekleştirilmesi halinde Hasan Onat'ın dediği gibi "eski tarihi meselelerin çağdaş siyasi tabirlerle veya sloganlarla anlatılması" durumu meydana gelecek ve yönetsel bir hataya düşülecektir.¹⁵³ Bu açıdan baktığımızda ele alınan her terimin, ait olduğu zaman diliminin konjonktürü içinde anlam kazandığını söyleyebiliriz. Bununla ilgili Onat, ele aldığı *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* adlı eserinde, Şîa fırkasına ait olan "imamet, nass ve velayet" terimlerini tarihe dönme ilkesinden yola çıkarak Şiiliğin hicri ikinci asrın başlarına yakın bir zaman diliminde oluşmaya başladığı iddiasını ortaya koymuştur. Aynı zamanda Şîa'nın içinde birçok fırkayı ihtiva eden şemsiye bir kavram olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁴

Tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemi altında zikredeceğimiz üçüncü husus 'tarafgirlik ve çarpıtma ilkesidir.' İslam Mezhepler Tarihi sahasında yapılan çalışmaların bazıları yer yer müdafaacı, taraflı ve sübjektif tarzda olmuştur. Son zamanlarda, yapılan bu çalışmalara yönelik tenkitler gerçekleştirilmiş, usul ve metodoloji ile ilgili eserler kaleme alınmıştır.¹⁵⁵ Bu sahada araştırma yapan müelliflerinin kabul ettikleri inançları, benimsedikleri mezhepleri, çeşitli kabulleri ve hassasiyetlerinin ele aldıkları çalışmalara yansımaları kaçınılmazdır. Burada dikkat edilmesi gereken asgari kriter, dışa vurulan söylemin aşırı keskin ifadeler

¹⁵² Muhammed Arkoun, *İslam Tarih Yazımında Yöntem Sorunu*, çev. Cemaleddin Erdemci, Yasin Aktay (Ankara: Tezkire, 1994, sayı: 6) s.9.

¹⁵³ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.461.

¹⁵⁴ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017, s.142-143.

¹⁵⁵ Muhammed Mücahid Dünder, "Söylem'in Dönemsel Evrimi ve Mezhepler Tarihinde Tarafsızlık Sorunu: Ethem Ruhi Fıglalı ve Çağdaş İslam Mezhepleri Adlı Eserine Sosyopolitik Bir Bakış", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Bahar 2022): s.62-63.

barındırmaması ve eserin bir talep veya talimat doğrultusunda alınmış izleniminin uyandırılmamasıdır. Bu noktada yazarın duygularını çalışmasına yansıtması ve abartılı söylemlerde bulunması olayları doğru bir zemin üzerinde anlamlandırmasına engel olacaktır. Bu açıdan İslam Mezhepler Tarihi araştırmalarında hangi mezhep mensubu olursa olsun tarafsız kalmak, normatif söylemlerden, polemik, öğüt ve çağrı içeren bir üsluptan uzak, akademik bir üslup tercih edilmelidir.¹⁵⁶ Araştırmacı bu noktada hermenötik, semantik ve linguistik gibi dil bilim metotlarından faydalanarak, olayları ön kabullerinden uzak bir biçimde aktarmaya çalışmalıdır.¹⁵⁷ Bu ilkenin tatbik edilmesi noktasında, modern dönemde kaleme alınan Ethem Ruhi Fığlalı'nın *Günümüz İslam Mezhepleri* adlı eserini örnek olarak verebiliriz. Söz konusu eserin 2007 yılındaki baskısına oldukça geniş ilaveler yapılmıştır. Yapılan bu baskıda, önceki baskıların ihtiva ettiği kaygılardan uzak bir şekilde, mezhepleri hak-bâtıl, sünnet-bid'at taraftarı gibi etiketlerden uzak bir gaye ile İslam Mezhepleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu baskının diğer baskılardan ayırt edilen tarafı, ayrıştırıcı bir dili değil, birleştirici ve kucaklayıcı bir dili kullanması olmuştur.¹⁵⁸

Bu problem altında ele alacağımız dördüncü husus ise 'yanlış isnatlar ve gerçekdışı kurgulamalardır.' İslam coğrafyasında fırkalar ve mezheplerin önemli bir kısmı, kendi fikirlerini savunmak, dini zeminde meşruiyet elde etmek, toplum içerisindeki statülerini yükseltmek, kendilerine karşı yöneltilen tenkitleri reddetmek amacıyla çeşitli gayelerle gerçekdışı isnat girişimlerinde bulunmuşlardır. Bununla ilgili olarak klasik literatür incelendiği zaman bu tür kullanımların yaygın olduğu görülmektedir. Yanlış isnatlarla ilgili problemlere baktığımızda, karşımıza ilk önce mezheplerin kendi fikirlerini ve dini kavramları Kur'an ayetlerinde geçen kavramlarla özdeşleştirerek kullandıkları çıkmaktadır. Bu şekilde bir kullanım, Kur'ani kavramların mezhepler tarafından kendi ideolojisini ortaya koyma zeminini hazırlayacaktır. Böyle bir yanlış isnadın, tarihi okuma adına gerçekdışı sonuçlar verebileceğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde hadislerde geçen ifadeler de mezheplerin kendi yaklaşımlarını sunmaları için kullanılan bir araç olmuştur. Birçok mezhep yanlış isnatlarla kendi fırkalarının Hz. Peygamber tarafından övüldüğüne dair söylemlerde

¹⁵⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.468.

¹⁵⁷ Sıddık Korkmaz, "İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı Üzerine", s.288.

¹⁵⁸ Muhammed Mücahid Dündar, "Söylem'in Dönemsel Evrimi ve Mezhepler Tarihinde Tarafsızlık Sorunu: Ethem Ruhi Fığlalı ve Çağdaş İslam Mezhepleri Adlı Eserine Sosyopolitik Bir Bakış" s.63.

bulunmuşlardır. Yanlış isnatlarla ilgili bir başka problem ise mezheplerin kendileri ile ilgili kaleme alınan eserleri saygı duyduğu kişilere atfetmeleridir. Bu durum yazılan eserlerin ve atfedilen şahısların birbirinden farklı olmasından dolayı tarihi doğru okuma ile ilgili önemli bir problem teşkil etmektedir. Bu konuyla ilgili bâtını çevrelerce kaleme alınmış olan *Kitâbü't Tevhid* adlı eserin Şîa içerisinde Ca'fer Sadık'a isnat edildiği örneğini verebiliriz. İfade edildiği gibi bu tür isnatların tarihi bir gerçekliği olmadığı, genellikle geç tarihlerde meydana gelen kurgulamalardan ibaret olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁹ Gerçek dışı kurgulamalara baktığımız zaman, kaynaklarda prototip haline gelmiş iyiler ve kötülerin tarihi karşımıza çıkmaktadır. İslam Mezhepler Tarihi alanında metodolojik bir problem haline gelmiş olan bu durum, genellikle birbiriyle ilişkisi olmayan ve çelişkili ifadelerin bulunduğu rivayetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Naslardan beslenerek geliştirilen bu söylem, Hz. Ali'yi cesaret ve kahramanlık Selman-ı Farisi'yi bilgelik, Hacı Bektaş Veli'yi erdemlilik, Abdülkadir Geylani zühd ve takvanın prototipleri haline getirmiştir. Bununla beraber kötülüğü ifade etmek için İbn Sebe fitne ve ayrılığın, Yezid b. Muaviye ile Haccac es-Sekafi zulüm ve haksızlığın, Meymun el-Kaddah ile oğlu Abdullah b. Meymun ilhad ve aşırılığın, Ebu Şakir ed-Deysani ise zındıklığın prototipleri arasında sayılmıştır. Bakıldığı zaman iyi gösterilmek istenen şahıslar iyi prototipler, kötülenmek istenen kişiler ise kötü prototipler arasında mütalaa edilmiştir. İfade edilen bu söylemin, olayları doğru değerlendirebilmek için karşımıza bir problem olarak çıkacağını söyleyebiliriz. İslam Mezhepler Tarihi alanında doğru bir tarih okuması yapılabilmesi için kullanılan bu tipolojilere yönelik detaylı bir analiz çalışması yapılması gerektiğini ifade edebiliriz.¹⁶⁰

Tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemi altına ele alacağımız beşinci problem ise zamana bağlı söylem değişiklikleri ve kavram kayması problemidir. Mezheplerin ortaya çıktığı andan günümüze kadar ki süreçleri incelendiği zaman, söz konusu fırkaların zamana ve zemine bağlı olarak söylem değişikliklerine gittikleri, kullanılan bazı kavramların zamanla farklı anlamları ifade ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Ebû Mansur el-Mâturîdî, Ebu Hanife'yi Mürcie'den kabul etmekle bir sakınca görmezken, ilerleyen zamanlarda irca fikrine yüklenen olumsuz anlamlardan dolayı el-Mekhul en-Nesefi, Osman el-Hanefi ve diğer mezhep müntesipleri tarafından,

¹⁵⁹ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.468-471.

¹⁶⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.472-473.

imamları kabul ettikleri Ebu Hanife ve Hanefilik ile Mürchie arasında tarihi bir irtibat olmadığı ifade edilmiştir.¹⁶¹ Baktığımız zaman kavramların da zamana bağlı olarak anlam kaymasına uğradığını görürüz. Bu kaymaların arka planında ise sosyo-politik ve sosyo-dini sebeplerin bulunduğunu ifade edebiliriz. Bu farklılıkların takip edilmesinin ve arka planına yönelik ışık tutulmasının yolu, ilgili literatürün, fırka veya mezhebin tarihi dönemlerdeki duruşu esas alınarak analizinin yapılması olduğunu söyleyebiliriz. Bununla ilgili olarak İmamiyye fırkasının beda doktrinini örnek olarak verebiliriz. İmam Sadık' a isnat edilen "Allah, oğlum İsmail hakkında ızhar ettiğini hiç bir şeyde ızhar etmemiştir" hadisi, beda fikrinin ilk şekli olarak sayılmıştır. Oğlu İsmail' i kendisinden sonra tayin ettiği söylenen fakat İsmail'in kendisinden evvel ölmesiyle yanlışlığı ortaya çıkan Sadık'ın müntesipleri, yanlış olarak kabul ettikleri liderlerinin bu hatasını söz konusu rivayetle tabir caiz ise Allah'a fatura ederek imamlarını tezkiye etmişlerdir.¹⁶² Bütün bunlar tarihi doğru okuma ve olayları düzgün bir şekilde anlamlandırabilme noktasında karşımıza çıkan problemler arasında yer almaktadır. Bu problemler karşısında yaşanan değişimlerin fark edilmesi, sürecin doğru bir şekilde analiz edilmesine yardımcı olacağını söyleyebiliriz.

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarına baktığımızda karşımıza çıkan problemlerden bir diğeri terminoloji sorunudur. Dini yapıların her birinin kendi özgü düşüncesi ve tasavvuru vardır. Bunları ifade edebilmek için kavramlar ve terimler kullanılır. Belli bir fikri yapıyı, nazariye ve bilimi açıklamaya yarayan sözcük ve terimler, ait oldukları zamana ve mekâna göre şekillenir. Mezhepler Tarihi'nde birinci asırdan başlayarak yeni fikirleri ve yapıları izah etmek için değişik kavram, terim ve isimler kullanılmıştır. Bu kavramlar incelendiğinde, onlara verilen anlamların bir mezhepten öbürüne farklılık gösterdiği, aynı mezhep içinde dahi bir kavramın değişik şekillerde tanımlandığı, hatta aynı kişinin bir kavrama farklı tanımlar getirdiği görülür. Günümüzde zuhur eden dini yapıların, mezhep, tarikat, ekol, söylem, akım, dini grup ve hareket terimlerinden hangisiyle tanımlanacağı problemi de mezhepler tarihi yazıcıları arasında henüz çözüme kavuşturulamamıştır. Öteki yandan klasik mezheplerin fikirlerini ifade için kullanılan terim ve sözcükler, günümüz Türkçesine aktarılırken tam karşılığının verilememesi, değişik anlamlar yüklenmesi veya tarihsel süreçteki anlam kaymalarını tanımlara tam olarak yansıtamaması nedeniyle önemli

¹⁶¹ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.477-478.

¹⁶² Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.477-479.

sorunlar yaşanmaktadır.¹⁶³ Benzer sorunlar Batılı araştırmacıların kendi dini yapılarını ve onlara ait görüşleri ifade etmek için ürettiği bir dizi kavramın İslam mezheplerini veya görüşlerini tanımlamakta kullanılmasında karşımıza çıkmaktadır. Böyle olunca, "İslamiyet kökenli gruplaşmaları ifade ederken veya fikirleri açıklarken heretik, gnostik, şizmatik, kabbalist, okultist, antropomorfist, ortodoks, heterodoks, mistik, asetik, ezoterik, panteist gibi terimler Türkçe'ye uyarlanıp dilimize girmekte ve yaygınlık kazanmaktadır."¹⁶⁴ Başka kültür ve medeniyetlere ait bu kavramlar, İslam kültür ve medeniyet havzasında neşet eden akım ve görüşleri tanımlamada yetersiz olup yeni problemlere yol açacaktır. Bu kavramların yerine kendi özgün kavramlarımızın korunması ve kullanılmaya devam edilmesi tercih edilmelidir.¹⁶⁵

Terminoloji sorununu başlıklar halinde incelediğimizde, dini grupları sosyolojik olarak tanımlamada karşılaşılan problemler, klasik terimlerin günümüzdeki karşılığını bulmada yaşanan problemler ve batılı terminolojinin kullanımında yaşanan problemler karşımıza çıkmaktadır.

Müstakil bir disiplin olan İslam Mezhepler Tarihi'nin inceleme alanına baktığımızda karşımıza çıkan konulardan biri de dini gruplardır. Söz konusu grupların tarihi seyrini izleme, değişim ve büyümelerini tespit etme bu alanın görevleri arasında yer alır. Bilinmektedir ki bir fikri hareketin mezhep olabilmesi için uzun süreçlerden geçmesi gerekir. Süreç içerisinde kimi hareketler mezhepleşmeden yok olabilir. Belirli bir metodoloji çerçevesinde fikir ve eylemlerini tutarlı bir doktrinle açıklayan, bu minvalde literatürünü oluşturan hareketler, mezhep olarak tarih sahnesinde yerini alır. Bugüne baktığımızda dini grupların sosyolojik anlamda mezhep olarak tarif edildiği görülmektedir. Ayrıca akım, hareket, tarikat, okul, ekol, dini grup ve mezhep gibi kavramların bazı zümreleri ifade etmek için kullanıldığını söyleyebiliriz. Söz konusu bu kullanımların doğru ve yerinde kullanılması gerek mezhepleri gerekse dini grupları doğru yerde analiz edebilmek için önem arz eder. Çünkü bu yapılara bakıldığında, bazılarının küçük bazılarının büyük ölçekte olduğu, bazıları bir organik yapıyı teşkil ederken diğerlerinin de fikir birlikteliğini ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bu açıdan dini grupları sosyolojik manada doğru konumlandırmak için kapsamlı bir araştırma ve

¹⁶³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.133-135.

¹⁶⁴ Mehmet Ali Büyükkara, *"İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar"* s.270.

¹⁶⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.136.

orijinal bir İslam Mezhepler Tarihi terminolojisine ihtiyaç olduğunu ve bununla ilgili Din Sosyoloji biliminin verilerinden azami ölçüde yararlanılması gerektiğini ifade edebiliriz.¹⁶⁶

Terminoloji problemi altında yer alan başka bir konu ise klasik terimlerin günümüzdeki karşılığını bulmada yaşanan problemlerdir. Nasların ve İslami ilimlerin temel kaynaklarının dili büyük oranda Arapçadır. Arapça ıstılahların dilimizdeki karşılığını doğru bir şekilde tespit etmek sıklıkla yaşanan bir problem olmuştur. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak Arapça ıstılahların olduğu şekliyle aktarılması metodu benimsenmiştir. Tanzimat döneminden itibaren dilsel alanda yapılan değişikliklerden dini terimler nasibini almamıştır. Arapça ve Farsça menşeli sözcüklerin kullanımına devam edilmiştir. Günümüze baktığımızda da bu tavrın çok fazla değişmediğini söyleyebiliriz. Bunun arka planına bakıldığında bazı haklı nedenler görmek mümkündür. Mesela ilgili kavramın tam bir Türkçe karşılığı olmaması, yeni kavramın yerleşmesi için uzun yıllara ihtiyaç duyulması ve klasik terminolojinin kullanımının daha uygun ve iyi olması gibi sebepler bunlar arasında yer almıştır. Bununla beraber Türkçe bir terminoloji oluşturulması durumunda bazı kazanımlardan söz etmenin mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Bunlara baktığımızda, terimlerin günümüz Türkçesindeki anlamının bilinmesi, terimlerdeki zamana bağlı anlam kaymalarının tespit edilmesi, terimlerin ilgili olduğu konuya göre anlam kazandığının fark edilmesi, çok anlamlı bir kelimenin anlamlarından hangisinin terim anlamı olduğunun bilinmesi ve Türkçe bir Mezhepler Tarihi terminolojisi oluşturulması noktasında olumlu yanları olduğunu söyleyebiliriz.¹⁶⁷

Terminoloji problemi içerisinde ele alacağımız son konu ise batılı terminolojinin kullanımında yaşanan problemlerdir. Geçtiğimiz son yüzyıla bakıldığında, yapılan bilimsel faaliyetlerin çoğunun kullandığı dil ağırlıklı olarak İngilizce olmuştur. Bu açıdan İngilizce küresel manada ortak bir dil haline gelmiştir. Özellikle 21.y.y.'dan itibaren İlahiyat alanında batı kaynaklı yayınların artması ve İlahiyat Fakültelerinin yöntemsel anlamda değişiklikler yapması, Arapça terminolojiye dayanan İslami İlimlerde, batı terminolojisinin artmasına sebep olmuştur. Söz konusu bu durum birçok

¹⁶⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar" s.257-262.

¹⁶⁷ Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar" s.262-264.

alandaki problem doğurmuştur. İslam Mezhepler Tarihi de bu durumdan etkilenmiştir. Batılı araştırmacıların fırkalar, mezhepleşmeler ve dini gruplar ile ilgili yaptıkları çalışmalarda orijin olarak Hristiyan ve Yahudi kültüründeki kavramları kullanmaları bazı problemleri beraberinde getirmiştir. İslami kökenli grupları veya fırkaları tanımlarken heretik, ezoterik, ortodoks, heterodoks, asetik ve okultist gibi yabancı terminolojinin Arapça terimlerden daha fazla dilimize uzak olduğu, söz konusu kullanımın alanın kavramlarını açıklama noktasında yetersiz kaldığı ve bu terimlerin, mukabili olan klasik terimlerin yerini tehdit ettiği İslam Mezhepler Tarihi yazarları tarafından ifade edilmiştir. Yahudi ve Hristiyan kültür içerisinde oluşan bu terminolojinin İslam geleneğine dayanan kavramları izah etme noktasında yetersiz kaldığını, söz konusu ifadelerin muğlak bir yapıya sahip olduğunu ve kendi içerisinde birçok anlamı barındırdığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak baktığımızda, bir sosyal bilim olan İslam Mezhepleri Tarihi'nin kendine özgü bir terminolojisi bulunduğunu, bu terminolojinin fahmedilmesi ve tatbik edilmesi ile ilgili bazı sorunların olduğu ifade edebiliriz. "Derinlikli ve zengin içerikli bir terminoloji kurmak ve bu terminolojinin kullanımında birlik ve bütünlük oluşturmak İslam Mezhepleri Tarihi yazarlarının ana hedeflerinden birisi olmalıdır. Bu hedefi gerçekleştirmek için de, terminolojiyle alakalı sorunları tespit etmek, arkasından da çözüm yolları bularak bu sorunları aşmak amaçlanmalıdır."¹⁶⁸

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarından bir diğeri fikirlerin anonimleştirilmesi problemidir. Mezhepler Tarihçileri, fırkaların görüşlerini, kime ait olduğunu zikretmeksizin aktarmışlardır. Mesela "Mu'tezile dedi ki", "Mürchie dedi ki", "Ehl-i Sünnet dedi ki", "Şîa dedi ki" şeklinde herkese ait fikirler olarak sunulmuştur. Aslında fırkaların görüşleri, o fırkanın müntesipleri bir araya gelerek ortaklaşa belirlenmiş değildir. Bu fikirler, uzun bir tarihsel süreçte ortaya çıkan problemlerle ilgili farklı şahıslar tarafından meydana getirilen çözüm önerilerden ibarettir. Muhakkak ki her mezhebin bütün mensupları tarafından kabul edilen ortak fikirleri olduğu gibi, bütün mensupları tarafından kabul edilmeyen, zamandan zamana, mekândan mekâna farklılaşan görüşleri de vardır. Kaynaklar çoğunlukla fırkaların fikri yapısının gelişme sürecini görmezden gelerek sonraki tüm görüşleri her dönemde bütün müntesipler tarafından kabul edilmiş gibi göstermektedir. Hâlbuki bir mezhebin

¹⁶⁸ Mehmet Ali Büyükkara, " İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar, s.269-271.

fikirleri, birçok âlimin katkılarıyla uzun bir süreçte kurumsallaşmıştır. Mezhep mensubu önderlerin, mezhebin gelişimine ve fikri yapısının oluşumuna hangi fikir ve eylemleriyle ne ölçüde katkıda bulunduğunu tespit etmeden bir fırkanın anlaşılması mümkün değildir. Watt'ın da ifade ettiği gibi, temel noktası, imkânlar nispetince, belirli şahıslar ve fikirler üzerinde toplanmalıdır. “Cebriyye hakkındakiler” gibi genel yargılar, bu yargıların yazarın zihnindeki kişilerden kime ait olduğu tespit edilmediği sürece çok fazla bir anlam ifade etmez. Bundan dolayı ilk önce mezhebin ileri gelenlerinin hangi düşünceye sahip olduğu, mezhebin fikri ilerlemesine ne tür katkı yaptıkları tespit edilmelidir. “Fikirler üzerinde yoğunlaşma” ve “şahıslar üzerine yoğunlaşma” ilkeleriyle ve zaman-mekân mefhumu göz önüne alınarak bu süreci izah etmek mümkün olabilir. Fikirler üzerinde yoğunlaşmanın yolu, öncelikle bir fikrin tarihsel olarak ilk söylendiği şeklinin bulunması ve daha sonra da ilerleme süreci ve teoriye dönüşümünün tespit edilmesidir. Bu araştırma faaliyeti, incelenen dönemle ilgili birçok kaynağın incelenmesini, bu vesileyle çağın sosyal, politik, kültürel, dini ve iktisadi yapısının bütün yönleriyle bulunması ve fikirlerin, hadiselerin ve fırkaların bu minvalde değerlendirilmesini ihtiva etmektedir. Görüşlerin kim aracılığıyla, ne zaman, nerede, hangi ortamda, neden ve kimlere karşı denildiğinin tespit edilmesi görüşlerin ilk nüvelerinin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bunun ardından fikirlerin nasıl bir ilerleme kaydettiği ve tesirlerinin ne şekilde olduğu ortaya konulmalıdır. Bu zeminde hareket etmek fikirlerin doğru bir şekilde tarihlendirilmesini kolaylaştıracaktır. Bu sayede yapılması muhtemel olan hataların önüne geçilmesi mümkün olabilecektir.¹⁶⁹ Sonuç olarak İslam Mezhepler Tarihi araştırmalarında, mezhebe ait her bir fikrin ilk defa kim tarafından ortaya atıldığının ve bu görüşlerin daha sonra ne tür farklılıklara uğradığının tespit edilmesinin son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁰

İslam Mezhepler Tarihinin temel sorunlarına baktığımızda karşımıza çıkan problemlerden bir diğeri mezheplerin görüşlerinin tespiti sorunudur. Bazı yazarlar, konu gereği üzerinde durması gereken bir konuyu, savunduğu mezhebin veya görüşlerin yararına görmüyorsa ya da tenkit etme güçlüğü çekiyorsa, o konuda diğer mezheplerin fikirlerini bilerek görmezden gelmektedir. Bir başka durumda ise karşı

¹⁶⁹ Betül Yurtalan, “Mezhepler Tarihinde Anonim Fikirler Sorunu”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Güz 2016), s.318.

¹⁷⁰ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.141-142.

fırkanın görüşleri veya fırkaları arasından, mezhebinin veya kendisinin kabul ettiği görüşlere benzemeyenleri tespit edip kullanabilmektedir. Fırkaların görüşleri arasında tercih yapılırken izlenen bir yol da araştırmaya konu olan fırkaların en uç ve eleştiriye en uygun görüşlerini ele almak şeklindedir. Böyle yapılarak, kendi mezhep mensuplarını bu fırkaların tehlikeli görüşlerinden korumak veya ele alınan fırkanın kamuoyu nezdindeki kıymetini düşürmek hedeflenmiştir. Bazı durumlarda ise siyasi erkin isteği doğrultusunda, bazı fırkaların cazip fikirleri kamuoyu nezdinde yayılmasını gizlenmiştir. Bununla da iktifa edilmeyerek mezhebin veya bir mensubunun görüşü çarpıtılıp olduğundan farklı aktarılmıştır. Hatta bazı yazarlar, araştırdığı mezhep kendi zamanında var olmasına rağmen, yazılı kaynaklarda geçen taraflı ve gerçek dışı bilgilerle yetinmiş, bu bilgileri o mezhebin canlı tanıklarına müracaat ederek doğruluklarını test etmemiştir. Kitabî kültürle yetinip yaşayan boyutunu incelemeyen bir dini oluşumu ortaya koymak mümkün değildir. Bu hatalar günümüzde de tekrarlanmaktadır. "Watt'ın da ifade ettiği gibi, müellifin karşı çıkmayı düşündüğü görüşleri az da olsa çarpıtılmasına neden olmakta, nakillerini, dürüstçe yaptığı durumlarda bile, bazı sorunlu ve hassas mevzularda görüşlerin farklılaşmasına yol açarak okuyucuyu yanıltabilmektedir. Bu yüzden de fırkaların görüşlerini olanaklar ölçüsünde kendi ifadeleriyle nakletmek en sağlıklı yaklaşımdır." Fırkaların görüşlerinin çarpıtılması, onların görüşlerine eklemeler yapmak, görüşlerin bağlamını değiştirmek, görüşlerin aktarımında da abartıya kaçmak veya demediklerini söylemiş gibi göstermek şeklinde de olabilir. Sonuç olarak sırf Makalat ve Fırak türü eserlerden hareketle bir mezhebi veya mezheplerin görüşlerini tespit etmeye çalışmak yanlıştır. Söz konusu eserler tarafından verilen bilgileri, birinci el kaynak niteliği taşıyan döneme ait diğer kaynakları da kullanarak tarihsel tenkide tabi tutulmalıdır.¹⁷¹

İslam Mezhepler Tarihinin temel problemlerinden bir diğeri mezheplerin kelamî yapılar olarak incelenmesi sorunudur. Mezhepler Tarihi araştırmalarında karşılaşılan bu sorun, mezheplerin sosyal ve siyasi tarihlerinin incelenmesinden ziyade kelamî yönlerinin ön olana çıkarılarak araştırmalar yapılmasından kaynaklanmaktadır. Mezhepler Tarihi yazıcıları mezhepleri bu şekilde itikâdî yapılar olarak görerek söz konusu mezhepleri kelamî konulardaki görüşlerine göre alt alta sıralama yoluna gitmişlerdir. Mekhûl en-Nesefî, İb Hüşeyş vb. kişiler, bu şekilde bir yol izleyerek

¹⁷¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.144-145.

mezhepleri ele almışlardır. Bu tür bir mezhep inşasının tarihsel ve toplumsal zeminden uzak bir anlayış içerisinde oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Bu tarz bir yaklaşım, bir mezhebin ortaya çıkışını kelami bir fikre indirgemıştır. Fakat mezhepler dini, fikri, sosyal ve toplumsal yönleri olan oluşumlardır. Bu yönleri ortaya çıkarmadan bir mezhebin fikirlerini, tutum ve eylemlerini sıhhatli bir şekilde anlamak mümkün değildir. Çünkü mezhep müntesiplerinin fikirleri ve davranışları, bulundukları toplumsal, siyasi ve coğrafi koşullardan ayrılamaz. Sonuç olarak bu tür sorunların üstesinden gelebilmek için zikredilen koşulların dikkate alınması ve mezheplerin ortaya çıkışını salt kelami sebeplerle izah etmenin mümkün olamayacağını bilmesi gerekir.¹⁷²

İslam Mezhepler Tarihinin temel problemlerini incelediğimizde karşımıza çıkan problemlerden sonuncusu mezhepleri tasviri yöntemlerle inceleme problemidir. Bilinmektedir ki İslam Mezhepler Tarihi'nin çalışma alanı, günümüzde var olan mezhepler, akımlar ve dini gruplardır. Bu zümrelerin ortaya çıkışı ve geçirdikleri süreçlerin, müntesiplerinin, kollarının ve yayıldıkları yerlerin bilinmesi söz konusu oluşumları bugün resmetmemiz için gereklidir. Bununla beraber Mezhepler Tarihi alanının, mezheplerin ve akımların günümüzdeki anlayışları, yayıldıkları yerleri, sosyal ilişkileri, nüfus sayıları ve coğrafi dağılımları ile ilgili veri toplaması ve değerlendirmede bulunması elzemdir. Bu açıdan İslam Mezhepler Tarihi sahasında yapılacak olan araştırmalarda gözlem, anket ve görüşme gibi tasviri metotların kullanılması, söz konusu alanı Tarih'ten çok Antropoloji, Etnoloji, Sosyoloji ve Folklor alanlarına yakınlaşmaktadır. Baktığımız zaman bu bilimlerden istifade edilmesi noktasında büyük eksikliklerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Adı geçen bilim dallarına gereken ilginin yeteri kadar gösterilmediğini, bazı durumlarda engellere maruz bırakıldığını ifade edebiliriz. Muhammed Arkoun'a göre " bu ilimler, yerel dini ve etnik kimlikleri harekete geçirecekleri endişesiyle tehlikeli bilimler olarak değerlendirilmişlerdir." Aynı zamanda bu konuda metodolojik veri eksikliğinin bulunması ve akademik tecrübe geleneğinin tam olarak yerleşmemesi sahada çalışma gerçekleştirme, anket uygulama ve söyleyişi yapması gereken İslam Mezhepler Tarihi yazarılarını zor durumda bırakmıştır. Bununla beraber alan içinde yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olması ve yapılan çalışmaların da metot bakımından tenkide tabi

¹⁷² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.138-140.

tutulması Mezhepler Tarihi araştırmacılarının karşılaştığı bilimsel handikaplar arasında yer almıştır. Mezhepleri tasviri yöntemlerle ele alma problemine bir çözüm olarak Yusuf Ziya Yörükan "mezheplerin hayatın içinde kalarak ele alınması gerektiğini" ifade etmektedir. Yörükan, mezheplerin toplumun şekline bürünmesinden sonra ortaya çıktığını söylemektedir. Bundan dolayı çevrenin, siyasi ortamın, eski din ve geleneklerin etkisinde kalan mezheplerin, kendi müntesiplerinin aile yapısına varıncaya kadar, o toplumda yapageldikleri ve örfleriyle yaşadıklarını ve bunlarla birlikte bir bütün olarak mezhep olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Yörükan, mezhebin tarihi serüveninin ve fikirlerinin araştırılmasının yeterli olmayacağını, yaşayış ve dini ritüellerin, örf ve geleneklerle beraber değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Kaleme almış olduğu *Anadolu 'da Aleviler ve Tahtacılar* eseri zikri geçen sorunun ihtiyacı için yazılan bir eser olduğu kabul edilmektedir.¹⁷³

¹⁷³ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s.480-483.

3. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ESERLERİNDE YÖNTEM

İslam bilimleri yelpazesine baktığımızda her bir alanın kendine özgü bir metodu veya metotları olduğunu görürüz. Bir usulü takip edebilme adına ihtiyaç duyulan metot, yaşanan hâdiseleri, alanın kavramları ve dönemlerini daha iyi analiz edebilmemiz için gereklidir. Bu minvalde İslam Mezhepler Tarihi alanında da çeşitli metotların kullanıldığını ifade edebiliriz. İslam Mezhepler Tarihi alanında kullanılan metotların zamandan zamana ve ihtiyaca göre şekillendiğini söyleyebiliriz. Yazılan eserlerde güdülen gaye, siyasi şartlar, toplumun ihtiyacı, batı merkezli çalışmalar ve alanın bilimsel bir hüviyete kavuşması için gösterilen gayretler İslam Mezhepler Tarihi yazıcıların hangi metodun kullanılacağını belirleyen hususlar olmuştur.

Bu bölümde, ilk olarak klasik Mezhepler Tarihi yazıcılığında kullanılan yöntemlerden bahsedilecek olup, daha sonra tezin mevzubahis ettiği dönemde karşımıza çıkan yöntemler inceleme konusu yapılacaktır. İslam Mezhepleri Tarihi ders kitabı formatında kaleme alınan eserlerde yöntem bahsinin nasıl ele alındığı ve bu eserlerin kullanmış oldukları yöntemler de irdelenecektir. Bütün bunlarla beraber 1980 sonrası dönemde, İslam Mezhepler Tarihi sahasında yöntem üzerine kaleme alınmış, alanın yöntemlerini tartışmış ve çeşitli tespitlerde bulunmuş olan kaynaklardan da yararlanılacaktır. Bu kaynaklara baktığımıza Hasan Onat'ın *"İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlamı ve Önemi ve Ku'ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi"*, Osman Aydın'ın *"Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı"*, Sönmez Kutlu'nun *"Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları"* ile *"İslâm Mezhepler Tarihinde Usûl Sorunu"*, Mehmet Ali Büyükkara'nın *"Yaşayan İtikâdî İslam Mezhepleri Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak İnternet"* çalışmaları karşımıza çıkmaktadır.

İslam Mezhepler Tarihi eserlerinde karşılaşılan en eski yöntemlerden biri savunmacı ve reddiyeci yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, ait olunan mezhebin dışındaki fırkalar bazı görüşlerden dolayı eleştirilir ve bid'at olarak kabul edilir. Taviz vermeden yapılan bu dışlayıcı tavır, mezhepler hakkında kötü isimlendirmeler ve yanlış değerlendirmeler yapılmasına sebep olmuştur. Bununla ilgili Fahreddin er-Razî'nin Mu'tezile mezhebini isimlendirmesiyle alakalı değerlendirmesini örnek olarak verebiliriz. Fahreddin er-Razî Mu'tezile isminin kök kavramı olan i'tizal'in övgü

manasına geldiğine yönelik anlayışı, Duhan suresinden deliller getirerek eleştirir. Kendisi bu kavramın küfre hamledileceğini yaptığı değerlendirmelerinde ifade etmektedir. Bununla beraber bu yaklaşım tarzında, yetmiş üç fırka hadisini temel aldığı için tekfir etme ameliyesinin son derece titiz bir şekilde işletildiğini söyleyebiliriz. Bid'at olarak nitelendirilen fırkaların, bilhassa çizgi dışında ortaya koydukları görüşleri üzerine odaklanılmıştır. Buradan yola çıkarak söz konusu fırkaların kâfir ya da sapkın olduklarına kanaat getirilmiştir. Bundan dolayı bu yöntemle ele alınan eserlerde her bir mezhep çoğu zaman tek bir nedene bağlı olarak yapılan açıklamalarla tekfir çemberinin içine alınmıştır.¹⁷⁴ Bu yöntemde kurtuluşa eren fırka olarak Ehl-i Sünnet merkezi bir konuma sahiptir. Ehl-i Sünnet'in diğer sapık fırkaların inanışlarından uzak olduğu vurgusu ön plandadır. Bu yöntem ile ele alınan çalışmalara Doğu-Hanefî Maturîdî fırka geleneğinin günümüze kadar ulaşan en eski eseri olan Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin yazmış olduğu *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ'* ve *'l-bida'* isimli eserini de örnek olarak verebiliriz. Eserini yetmiş üç fırka hadisine göre şekillendiren müellif, altılı tasnif metodunu uygulamıştır. Bunların içerisine ana altı mezhep olarak nitelendirilen Hâruriyye, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'yi yerleştirmiştir. Eserinde mezheplerin asıllarından ve fikirlerinden bahsettikten sonra onları alt kollarıyla beraber aktarmaktadır.¹⁷⁵ Bid'at olarak kabul ettiği söz konusu altı ana mezhebin her birinin altında on iki alt fırka zikretmektedir. Kurtuluşa eren fırka ile beraber sayı yetmiş üçe tamamlanmış olur. $(6 \times 12 + 1 = 73)$ ¹⁷⁶ Nesefî, ifade ettiği yetmiş iki fırkayı ehl-i ehva olarak isimlendirmiştir. Bu fırkaların sonradan ortaya çıktığını, merkezden uzaklaşan ve cemaatten ayrılan sapkın zümreler olduğunu ifade etmiştir. Kendisi yetmiş iki fırkanın içeriğini açıkladıktan sonra yetmiş üçüncü olarak kabul ettiği, kurtuluşa eren fırka olarak nitelediği Ehl-i Sünnet'in mahiyetinden bahsetmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar uzanan sürede mezhepleri açıklamak, fikirlerini ortaya koymak, temel esaslarını aktarmak adına birçok eser kaleme alınmış ve mezhepleri tasnif etme konusunda değişik sınıflandırmalar yapılmıştır. Tanzimat'tan itibaren ele alınan Mezhepler Tarihi eserlerinin temel karakteristiği ele

¹⁷⁴ Osman Aydın, " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı, s.46-47.

¹⁷⁵ M. Kübra Çiftaslan Gebel, "Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî'nin er-Red alâ ehli'l bida'i ve'l ehvâi'd-dâlle Adli Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi" KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 (2016), s.228-229.

¹⁷⁶ Osman Aydın, " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı, s.49-50

alınan mezhepleri Sünni anlayışa göre konumlandırma, kurtuluşa erecek fırkayı ve ehl-i bid'at olarak görülen mezhepleri belirleme, mevcut Şîi gulat fırkalara karşı argüman geliştirme şeklinde gelişmiştir. Aynı zamanda bu dönemde kaleme alınan eserlerde, muhteva ve metot bakımından klasik dönemin özelliklerini barındırdığını ifade edebiliriz.¹⁷⁷ Savunmacı ve reddiyeci yöntemin yanı sıra mezheplerin, coğrafi dağılımına ve alfabetik sıralamasına göre bir yöntem belirlenerek de ele alındığını söyleyebiliriz.¹⁷⁸ Bu usule göre mezhepler bölgesel olarak incelenerek, söz konusu bölgede revaçta olan mezhepler ve mezhep müntesipleri araştırma konusu olur. Bununla ilgili klasik kaynaklardan Makdisî'nin *Ahsenü't Tekâsim* eseri örnek olarak verilebilir.¹⁷⁹ Bu yöntemde mezheplerin alfabetik sıraya göre de ele alındığı da görülür. Arap alfabesi esas alınarak "elif" harfi ile başlayan tasnif sistemi son harf olan "ye" harfi ile bitirilir. Böyle bir sistemde mezhepler aktarılırken İbâziyye, Ezrâkiyye, Esvâriyye, İskâfiyye gibi fırkalarla başlanmış, Yezidiyye ve Yunûsiyye fırkaları ile nihayete erdirilmiştir. Ayrıca fırkalar ile ilgili kısa bilgiler verilerek diğer fırkalar ile olan benzerlikler ve farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Mezhepleri alfabetik usule göre tasnif edilen eserlere bakıldığında Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî, 18.yy.'da Arapça olarak yazdığı *Risâle fi 'l-fırakı 'd dâlle el-münciye ani 'l-hatai 'l-vâkı beyne 'n-nâciye ve gayri 'n-nâciye* isimli risâlesini örnek olarak verebiliriz.¹⁸⁰

1980 sonrası Cumhuriyet Dönemine gelindiğinde ise bazı yeni yaklaşım tarzlarının ortaya çıktığını belirtebiliriz. Bu dönemde İslam Mezhepler Tarihi yazarları, mezhepleri incelerken birbirinden farklı metotlar sergilemişlerdir.

İncelediğimiz çalışmalarda tespit etmeye çalıştığımız, İslam Mezhepler Tarihi alanında kullanılan yöntemlere baktığımızda savunmacı ve reddiyeci yöntem, mezhepleri alfabetik sırayla ya da coğrafi dağılıma göre inceleme yöntemi, normatif-teolojik yöntem, sosyal-pozitivist yöntem, tarihsel ve sosyolojik yöntem, karşılaştırma yöntemi, zihniyet çözümleyici yöntem, mezhepler üstü yöntem, ampirik yöntem, metin analizi yöntemi, medyatik mezhepler tarihi yazıcılığı yöntemi ve internet aracılığıyla mezhepleri ele alma yöntemi karşımıza çıkmaktadır.

¹⁷⁷ Osman Aydın, " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 15, Sayı 29, 2017, s.76.

¹⁷⁸ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.119.

¹⁷⁹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.119.

¹⁸⁰ Osman Aydın, " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı, s.61.

3.1. Normatif-Teolojik Yöntem

İslam Mezhepler Tarihi sahasında kullanılan yöntemlerden biri normatif-teolojik yöntemdir. Bu yöntemde Klasik Mezhepler Tarihi kaynaklarındaki bilgilerin benzer bir şekilde tekrar edildiğini söyleyebiliriz. Normatif yaklaşım olarak adlandırılan bu anlayışa göre, ortaya konulan çalışmalar daha önce yazılmış çalışmaların bir benzeri ya da o çalışmaların yeniden düzenlenerek sunulması şeklinde oluşturulmuştur. Bu yaklaşımın müntesibi M. Şerafettin Yaltkaya ve İzmirli İsmail Hakkı sayılmıştır. Söz konusu müellifler, Darülfünun İlahiyat Fakültesi bünyesinde ele aldıkları çalışmalarda Bâtınlık, Dürzilik ve Yezidilik gibi yapıları klasik kaynakları temel alarak incelemekte ve bu oluşumları Sünni paradigmaya olan uzaklık ve yakınlıklarını göre mütalaa etmektedirler. Savunmacı yaklaşımda gördüğümüz Ehl-i Sünnet vurgusu ve bid'at sayılan fırkaların eleştirilmesi anlayışı, normatif yöntemle ele alınan çalışmalarda da sürdürülmüştür. Örneğin, M. Şerafettin Yaltkaya *Yezidiler* adıyla yapmış olduğu çalışmada, 'Yezidilere Dair Bir Fetva' başlığı altında, Yezidilik oluşumu ile ilgili, irtidat eden, kefare-i asliye mesabesinde olan ve onlara Müslüman muamelesi yapılmaması gibi değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁸¹ Aynı zamanda Mezhepler Tarihi ile ilgili kaleme aldığı eserlerde genel olarak arka arkaya sorularak sorup bunların cevabını aramış ve ele aldığı meselelerin çerçevesini bu şekilde çizmeye çalışmıştır. Bazı noktalarda incelediği meseleyi temel kaynaklardan referans alarak özetlemiştir. Yaltkaya, bazen ise referans olarak kullandığı kaynakları hiçbir inisiyatif kullanmadan olduğu gibi aktarmıştır.¹⁸²

Klasik kaynaklar esas alınarak bu yöntemle hazırlanan eserlerde, müelliflerin aidiyet duygusu taşıdıkları mezhebi, diğerlerine göre kıyaslayarak aktardıkları görülür. Bunu yaparken kendi mezhebinin fikirleri esas alınmıştır. Mezheplerin doğruluğunu ve yanlışlığını ortaya koyma adına kendi mezhebini merkeze yerleştirme işine girişilmiştir. Bununla beraber ele alınan mezhepler Ehl-i Sünnet çizgisine olan mesafelerine göre değerlendirilmiştir. Durum böyle olunca İslam düşüncesinde var olan diğer oluşumlar Ehl-i Sünnet dışı olarak ilan edilmiştir. Bu düşünceye göre, İslam âleminin birliğine hâlel getiren, çıkmaza sokmaya çalışan ve İslam'a yönelik yıkıcı

¹⁸¹ Halil İbrahim Bulut, "Mehmet Şerafettin Yaltkaya ve "Yezidiler" Başlıklı Makalesi", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Bahar 2017), s.41.

¹⁸² Hüseyin Ovacı, *Mehmet Şerafeddin Yaltkaya'nın (1879 – 1947) Mezhepler Tarihi İle İlgili Çalışmaları Tahlil ve Değerlendirme* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), s.63.

tavırlar sergileyen hareketler, bid'at ve sapık hareketler olarak değerlendirilmiştir.¹⁸³ Örneğin, İzmirli İsmail Hakkı'nın kaleme almış olduğu *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme* isimli eserinde İslâm mezheplerini ve fikhî ekolleri kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Eserinde “Mârîka ya da Havâric Mezhebi” başlığı altında Hâricîler; “Hangi Ehl-i Bid'atın el-Yevm Bakî Kaldığı” başlığı altında Şîa ve kollarının günümüzdeki uzantıları ve “Gâliye Fırkaları” başlığı altında ise aşırılıklarıyla öne çıkan mezhepler işlenmiştir.¹⁸⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme* adlı eserinde metot açısından incelediği fırka ya da mezhebi ismi üzerinden anlaya çalışması, mezhepleri ve kavramları zaman-mekân mefhumunu dikkate alarak ele alması, birçok konuda tarafsız kalmaya çalışması şeklinde yeni bir bakış açısı getirmesine rağmen kendi zamanına kadar kalıplaşmış bazı hükümlerden sıyrılamamıştır. Kendisi Bağdadî, Şehristanî ve İbn Hazm'ın tesirinden kurtulamayarak "Ehl-i Hak" ve "Ehl-i Batıl" olarak yapılan tanımlamaları eserinde kullanmıştır.¹⁸⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki Normatif-Teolojik yaklaşımın temsilcileri olarak sayılan M. Şerafettin Yaltkaya ve İzmirli İsmail Hakkı, ele aldıkları çalışmalarda klasik kaynakları esas almış ve mezhepleri Sünnî düşünceye yakınlık ve uzaklık esasına göre incelemişlerdir.

Bu yöntemin temsilcisi sayılabilecek bir diğer isim Mehmet Ali Aynî'dir. Kendisi yazmış olduğu *Tasavvuf Tarihi* eserinde İslam Mezhepler Tarihi alanı ile ilgili bilgilere yer vermektedir. Aynî, mezheplere karşı toplumlarda ortaya çıkan direnci insanın doğasında bulunan muhafazakârlık duygusu ile izah etmektedir. Bu duygu, insanlarda bir mezhebe ait olma fikrini aşılırken, diğer bir yanda karşıt düşünceye karşı şüpheli bir tavırla yaklaşma refleksini doğurmaktadır. Aynî'ye göre karşımıza çıkan fikirler ve yeni oluşumlar duygumuzun bir gereği olarak bize hoş görünmektedir. Kabul edilen mezhebin fikirlerine sahip çıkılması, aksi bir durumda tarafgir bir yaklaşım olması mevcut duygunun bir tezahürü olarak görülür. Bunun yanında benimsenen görüş, mezhep ve akım dışındaki zümrelere karşı hoş yaklaşmama ve 'öteki' anlayışıyla bir pozisyon belirlemede bunun bir dışa yansıması olarak kabul edilir. Aynî'ye göre zikri geçen bu hususlara karşı sergilenen tüm tavırların ve zanların irade dışında gerçekleştiğini öne sürmektedir. Hatta kendisi İslam coğrafyasında

¹⁸³ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu", Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı-03, ed. Mazlum Uyar, (İstanbul: 2003), s.412-413.

¹⁸⁴ Osman Aydın, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı", s.75.

¹⁸⁵ Avni İlhan, "İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları", İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24-25 Kasım 1995), Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloglu (yay. haz.), Ankara, 1996, s.76.

mevcut olan bu durumun ilerde de aynı şekilde devam edeceğini iddia etmektedir. Aynî, mezhepleri tasnif etme noktasında normatif yöntemi kullanmaktadır. Kendisi mezhepleri şematik olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i bid'at şeklinde ele almıştır. Fakat kendisini diğer yöntemlerden ayrı kılan husus yaptığı bu ayrıma farklı isimler vermiş olmasıdır. Dönemin millî politika kurma planı ve Türkçeye verilen önemin artması neticesinde Aynî, mezhepleri tasnif etmede 'Doğru ve Eğri' isimlendirmelerini kullanmıştır. Yapılan bu tasnifte herhangi bir ayırım yapılmaksızın genel bir tavır sergilenmektedir. Birçok eser ve yaklaşımda görülen mezheplerin siyasi, itikâdî ve fıkhi ayrıma tabi tutulması hususu, Aynî de karşılaşılan bir durum olmamıştır. Mezhepleri doğru ve eğri olarak iki kısma ayıran Aynî, mevcut mezhepleri bu başlıklar altında mütalaa etmiştir. Kendisinin bilhassa Şîî mezhepleri eğri mezhepler kategorisinde değerlendirmeye tabi tutmuştur.¹⁸⁶

İncelediğimiz eserlerin bazı bölümlerinde bu yöntemin kullanıldığını söyleyebiliriz. Mahmut Şevket Ustaosmanoğlu'nun yazdığı *İslam'da Mezhepler ve Düşünce Tarihi* adlı eserin, önemli bir bölümü klasik kaynaklarda bulunan bilgilerin benzer şekilde aktarılması şeklinde oluşturulmuştur. Örneğin, Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet konuları klasik kaynaklardan yararlanılarak izah edilmiştir. Bu çalışma daha önce yapılan çalışmaların bir benzeri veya yeniden düzenlenmesi şeklinde olmuştur.¹⁸⁷ Ayrıca bu yöntem Hasan Gümüsoğlu'nun *İslam'da İtikadi Mezhepler* isimli eserinde, Hâricîlerin, Mürcie'nin ve Mu'tezile'nin doğuşu, gelişimi ve görüşlerinin aktarıldığı kısımlarda tatbik edilmiştir.¹⁸⁸ Burada Hâricîlerin görüşlerinin aktarılmasında klasik kaynakların esas alındığını söyleyebiliriz. Örneğin Hâricîlerin büyük günah, tekfir söylemi, isyankar tavırları ve aşırı görüşleri noktasında klasik kaynaklarda geçen ifadelerin benzer bir şekilde kullanılarak bu bölümlerin oluşturulduğunu ifade edebiliriz.¹⁸⁹ Bununla birlikte Mürcie'nin oluşumunda etkili olan faktörlerin ele alındığı kısımlarda klasik Mezhepler Tarihi kaynaklarındaki bilgilerin benzer bir şekilde tekrar edildiği söyleyebiliriz. Esasında ders kitabı formatında ele alınan kaynakların birçoğunda müracaat edilen yöntem Normatif-

¹⁸⁶ Mehmet Sever, " Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Düşünce Tarihiçiliğinde İtikadî Ve Siyasî İslam Mezhepleri: Mehmed Ali Aynî'nin Görüşleri Ve Değerlendirilmesi", e-makâlât Mezhep Araştırmaları 13, sy.1 (Bahar 2020) s.137-144.

¹⁸⁷ Mahmut Şevket Ustaosmanoğlu, *İslam'da Mezhepler ve Düşünce Tarihi*, İstanbul: 2020, s.62-79.

¹⁸⁸ Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.129-155.

¹⁸⁹ Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.129-137.

Teolojik yöntem olmuştur. Amacı sadece klasik kaynaklara referans verip mezhepleri olduğu şekliyle aktarmak olan ders kitaplarının büyük çoğunluğu bu yöntemi kullanmıştır. Mesela, Mehmet Ali Büyükkara'nın editörlüğü yaptığı *İslam Mezhepler Tarihi* eseri ve Halil İbrahim Bulut'a ait *İslam Mezhepler Tarihi* çalışması, mezhepleri aktarma hususunda klasiğe müracaat ederek mezhepleri olduğu şekliyle aktarmıştır. Örneğin, Hâricîliğin, Mürcie'nin ve Şîîliğin isimlendirilmesi, teşekkülü, kökeni ve fırkaları bölümü oluşturulurken, Bağdâdî, Şehristânî, Eş'arî, İbn Hazm ve Nevbahtî'nin kaleme aldığı, *İslam Mezhepler Tarihi* alanının temel kaynaklarına referans verildiğini söyleyebiliriz.¹⁹⁰

Normatif-Teolojik yaklaşımın temel özelliklerini, yöntemin kullanılan kaynakları ve bazı temsilcilerini belirttikten sonra bu yöntemin bazı noktalarda eleştiriye maruz bırakıldığını söyleyebiliriz. Bu yöntemin kullanıldığı çalışmalarda ele alınan mezheplerin İslam düşüncesindeki yerinin tespit edilmesi, mezheplerin önemi ve katkısı üzerinde çok durulmaması, Klasik Mezhepler Tarihi yazıcılığının dışına çıkmaması ve yeri gelince aynen takip etmesi nedeniyle süreç içerisinde önemli tenkitlere maruz kalmıştır. Sonraki zamanlarda 'Mezhepler Üstü Yaklaşım' adıyla ortaya çıkan usulün temsilcisi olan Ethem Ruhi Fığlalı bu metotla yapılmış çalışmaların çoğunun, önceki yapılan çalışmaların bir tekrarı mesabesinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁹¹ Kutlu'ya göre de mezheplerin bu şekilde ele alınması bilimsel olmayan bir yaklaşımı ifade etmektedir.¹⁹²

Sonuç olarak baktığımızda, Normatif-Teolojik yaklaşımı benimseyen Mezhepler Tarihi yazıcılarının, ele aldıkları mezhepleri, İslam medeniyete yapmış oldukları katkı, İslam düşüncesindeki önemi ve değeri açısından ortaya koymayı amaçlamadıkları görülür.

3.2. Sosyal-Pozitivist Yöntem

İslam Mezhepler Tarihi çalışmalarında kullanılan yöntemlerden bir diğeri sosyal-pozitivist yöntemdir. Pozitivizm, doğa bilimlerinde kullanılan deney ve müşahade, karşılaştırma ve istatistiki metodu sosyal bilimlere birebir tatbik etmek isteyen geleneğin ismidir. Sosyolojik pozitivizm ise, "doğa bilimlerinden elde edilen

¹⁹⁰ Mehmet Ali Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepler Tarihi*, s.93-119; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.51-80.

¹⁹¹ Sönmez Kutlu, "*İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu*" s.413.

¹⁹² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.162.

şekilleri, kavramları yöntemleri ve teknikleri insani ve toplumsal vakaların incelenmesi amacı güden bir gelenek" olarak tanımlanır. "Bu yaklaşıma göre, toplumsal olgular ve olaylar, belirleyici yasalar ve bu yasalar çerçevesinde bir amaca doğru uzanan zorunlu bir süreçler silsilesi olarak görülür. İnsan haricinde hakikatları olan olgulardır. Doğal olgularda olduğu gibi, toplumsal ve bireysel olgularda hakim olan yasalar nicel metotlarla, deney, müşahade ve benzeri yollarla bulmak mümkündür. Bilgi kaynağı, büyük ölçüde duylara dayanmaktadır. Ortaya çıkarılan toplumsal yasalar, doğa yasaları gibi evrensel kabul edilir."¹⁹³

Sosyal bilimlerde tatbik edilen sosyolojik yöntem, insanlığın tarihini tekamül anlayışı çerçevesinde açıklamaya çalışır. Fransız sosyologları tarafından öne sürülen ve yeni bir toplum inşa etmeyi gaye edinen bu anlayış, ulus devlet olma sürecini yaşayan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk senelerinde Türk kimliğe sahip araştırmacılar için cazip bir metot olarak görülmüştür.¹⁹⁴ Bu minvalde baktığımız zaman, İslam Mezhepleri Tarihi sahasında bu yöntemin en önemli temsilcisi Yusuf Ziya Yörükan kabul edilmiştir. Kendisi ülkemizde İslam Mezhepler Tarihi'nin ayrı bir bilim dalı olmasında ve kendine ait bir yönteminin oluşturulmasına yönelik ilk çalışmaları yapan bir araştırmacı sayılır. Yaptığı araştırmalarda bu alanın, yapılacak olan çalışmalarda büyük bir ilgi odağı olması gerektiği ifade eden Yörükan, alanın uzun bir süre ihmal edildiğini, mezheplerin ve düşünce sistemlerinin ortaya çıkış ve gelişim aşamalarının açığa kavuşturulmasına yönelik yeni bir usulün tesis edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu açıdan yaptığı çalışmalarda Durkheim'in takip ettiği usulü, yöntem olarak kullanacağını açıkça belirtmektedir: "Mezhepler toplumsal kurumun birer parçasıdır ve bir mezhebi anlamak için söz konusu mezhebin yaşadığı ortamın özelliklerini, adetlerini ve mezheplerin o ortama nasıl ve nereden geldiğinin şeceresine kadar araştırılmasıyla mümkün olduğunu söylemektedir."¹⁹⁵ Bu anlayıştan hareketle deney, gözlem ve istatistik yöntemlerin kullanıldığı geleneğin adı olan pozivitizmi benimseyen Yörükan, toplumu yeniden şekillendirmeyi kendisine görev olarak addetmiştir. Yörükan yaptığı çalışmalarda pozivitizmi Mezhepler Tarihi'ne taşımayı

¹⁹³ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu" s.413-414.

¹⁹⁴ Osman Aydın, "Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Arayışları", Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi 2(1): 2009, s.242.

¹⁹⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.150-151.

hedeflemiştir.¹⁹⁶ Kullanılan bu yönteme baktığımız zaman mezhepler toplumsal bir kurum ve toplumun manevi yönünü ifade etmektedir. Bununla beraber mezheplerin doğuşunda, gelişiminde ve diğer coğrafyalara tesir etmesinde bulunulan çevrenin, politik anlayışların ve dinlerin tesiri olduğu ifade edilir. Mezheplerin anlaşılması için bütün bu parametrelerin bir arada değerlendirilmesi gerektiği savunulur.¹⁹⁷ Yörükân, ele aldığı mezhepleri ifade ederken, onları sadece fikrî bir hareketten meydana gelen oluşumlar olarak değerlendirmez. Kendisi mezhepleri hayatın içinden çıkan bir gerçek olarak ele alması, birkaç meseleye dair fikir beyan eden, çeşitli esaslar ortaya koyarak dönemindeki gruplara muhalefet eden kişilerin ortaya koydukları yapılar olarak görmemesi, Yörükân'ın mezheplerin sadece fikri yönü olan oluşumlar olmadığını gösterdiği tutumlarıdır. Yörükân'a göre mezheplerin ortaya çıkmasında sadece fikri tutum etkili olsaydı, dünden bugüne kadar ortaya çıkan bütün sorunların ve ayrılıkların olmaması gerekirdi. Fakat tarihi gerçekliğe baktığımızda bunun tam tersinin ortaya çıktığını, mezheplerin toplumun bir aynası olup birçok yönü barındırdığını ifade eder. Kendisi bu ifadelerini doğrulamak için Mâtûrîdîliğin ülkemizdeki durumunu örnek olarak verir. Mâtûrîdîliğin Türk coğrafyasında etkin olmasında İmam Mâtûrîdî'nin ortaya koyduğu fikirlerinin bizatihi etkili olmadığını, bulunulan coğrafyanın ve şartların buna elverişli olması sebebiyle yayıldığını iddia etmektedir. Bununla birlikte Mâtûrîdîliği benimseyen kişilerin, İmam Mâtûrîdî'yi tanımadığını, fikir dünyasının nelerden oluştuğunu bilmediğini ilave etmektedir.¹⁹⁸ Yörükân, bu sebeplerden dolayı mezheplerin ortaya çıkmasında içtimai faktörlerin ana etken olduğunu savunmaktadır.¹⁹⁹

Yörükân tarafından kullanılan sosyal-pozitivist yönteme baktığımızda, karşımıza bazı temel prensipler çıkmaktadır. Bunlardan birincisi müşahedeyi doğru bir usul ile yapmaktır. Yörükân bunu gerçekleştirmenin yolunu şöyle açıklamaktadır: "Bunun için, olayları, tasavvur eden faillerden müstakil olarak haricî eşya gibi nazar-ı dikkate almak, gözlemlemenin selâmetini temin için fikri sağlamlaştırmaya çalışmak

¹⁹⁶ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l- Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), s.197-216.

¹⁹⁷ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l- Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, s.198.

¹⁹⁸ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l- Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, s.201.

¹⁹⁹ Züleyha Ateş Karadere, "Cumhuriyet Dönemi Mezhepler Tarihi Yazıcılığında Yeni Arayışlar: Yusuf Ziya Yörükân Ve İçtimaiyatçı Yaklaşım," e-makâlât Mezhep Araştırmaları 14, sy.2 (Güz 2021), s.1173.

ve muhakemeyi hürriyete alıştırmak ve önceden gelen mefhumları ve tesirleri bertaraf etmek gerekir.”²⁰⁰ Baktığımız zaman Yörükân mezhepleri, zihnimizin dışında bir gerçekliği olan varlıklar olarak görmüş ve toplumda yaşayan bu ruhun gözlemlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Şurası bir gerçektir ki, beşeri olaylar nasıl yakından gözlemlenerek bir sonuca varılıyorsa, mezheplerin de toplumun hayatına nüfuz eden bir yanı olmasından dolayı onu da yakından müşahade etmek oldukça önemlidir. Bazı mezheplerin geniş kitlelere ulaşmasının arka planında yatan neden, önderlerinin toplumun mayasına uygun etkide bulunmalarıdır. Bu da bize mezheplerin toplumsal hayatta bir gerçekliğinin olduğunu göstermektedir.²⁰¹ Özet olarak bu metoda göre, Mezhepler Tarihi alanında doğru değerlendirme yapabilmek için her şeyden önce gözlemlenme ile başlamak şarttır. Gözlemlenme sonucu olayların tespit edilmesiyle deney sürecine girilmesi, bu ameliyenin doğru bir şekilde yapılması ve güvenilirlik konusunda dikkatli olunması gerekir.²⁰²

Bu yöntemin ikinci prensibi, ortaya çıkan neticelerin hangi içtimai şartlar altında oluştuğunun araştırılması ve bu araştırmalarda tümevarım yönteminin kullanılmasıdır. Yörükân, mezheplerin araştırılmasında ve herhangi bir grupta müşahade edilen inanç ve eylemlerin izah edilmesinde pozitivist yöntemin uygulanması gerektiğini ifade eder. Yörükân'ın benimsediği bu usul, sadece fertlere veya ırka göre değil, bütün varoluş koşullarıyla birlikte meseleleri açıklayan bir usuldür. Bu bakış açısında, toplumsal vakalar sadece kendisinden evvel ortaya çıkan başka toplumsal vakaların araştırılmasıyla yani kendisinin illeti olan olaylarla izah edilir. Bir olayın diğer bir olaya neden olduğunu ispatlama yolu çoğu ilimlerde kullanılan deney-gözlem metodudur. Bu da temelde eser ve müessir olarak kabul edilen iki olayın meydana geldikleri durumları mukayese etmeye dayanmaktadır. Bunun amacı ise her iki olayın aynı zamanda farklılaşmaya uğrayıp uğramadığının belirlenmesinden kaynaklanmaktadır.²⁰³

Bu yöntemin üçüncü prensibi ise, ortaya çıkan temel olayları derinlemesine incelemek, ilk numunesini ortaya çıkarmak ve olayı ana parçalarına ayırıp yeniden

²⁰⁰ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l- Feth Şehristânî “Milel ve Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, s.201.

²⁰¹ Osman Aydın, “Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Arayışları”, s.244.

²⁰² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.156-157.

²⁰³ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l- Feth Şehristânî “Milel ve Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, s.207-216.

kurmak gerekir. Yörükân bu prensip ile ilgili olarak "bir olayı, bir mezhep problemini, sadece bütün içtimai türler arasında, tam olarak tahlil ve terkip edilmek koşuluyla açıklanabileceğini" ifade etmektedir.²⁰⁴ Bu düşüncenin arka planına baktığımız zaman, bir mezhebin içinde bulunduğu şartların ve söz konusu mezhebin geçmişinin tam manasıyla araştırılması ve izah edilmesi yatmaktadır. İkinci prensipte yapılan karşılaştırmayla beraber ilk fikirleri ve yapıları tespit etmek de önemlidir. Bunun için inşacı yöntemden yararlanılır. Yapılan bu araştırmalar sonucu bazı fırkaların günümüzdeki haliyle, geçmişteki fikirlerinden ne derece farklı bir hale büründüğünü ve asıl özelliklerinin farklılaşan özellikleri yanında az bir oranda kaldığı ortaya çıkmaktadır.²⁰⁵

Yörükân, belirlediği bu yöntemi *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar* adlı eserinde uygulamaya çalışmıştır. Söz konusu eserinde ifade ettiği üzere konu hakkında gözlemlerinde bulunmak ve veri toplamak için, Tahtacıların ikamet ettiği köyleri ziyaret etmiştir. Dışa kapalı bir toplum vasfını taşıyan ve kendileri dışında diyalog kurma noktasında sır ve gizliliğe ehemmiyet gösteren bu yapıya ulaşmak için farklı bir yöntem izlemiştir. Alevîlerin içine girmeyi ve bu yöntemle veri toplamayı amaçlayan bazı şahısların vesilesiyle zorlu koşullar altında araştırma hedefini gerçekleştirmiştir. Yörükân, bu yolculuğu anlatırken gezdiği il ve ilçelerin isimlerini de aktarmıştır. Çubuk, Şabanözü, Haymana, Afyon ve Eskişehir'in bazı ilçe ve köylerinde araştırma yapmıştır.²⁰⁶ Son derece hacimli olan eserinde, Tahtacı oymaklarının tarihi serüvenini, günümüzdeki ocakların ve bunlara bağlı olan oymakların adlarını ve özelliklerini, Tahtacıların sosyo-kültürel tezahürlerini, usûl ve adaplarını ayrıntılı bir tarzda ortaya koymuştur.²⁰⁷

İncelediğimiz eserlere baktığımızda Sosyal-Pozitivist yöntemin kullanıldığını görmek mümkündür. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu'nun editörlüğünü yaptığı *İslam Mezhepleri Tarihi* eserine baktığımızda, mezheplerin doğuşuna sebep olan faktörler incelenirken bu yöntemin esas alındığını söyleyebiliriz. Mezheplerin doğuşunda ve gelişim aşamalarında insan unsurunun bulunduğunu, sosyal ve politik olayların

²⁰⁴ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l- Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, s.201-217.

²⁰⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihinin Giriş*, s.155-156.

²⁰⁶ Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), s.415-426.

²⁰⁷ Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), s.141-237.

mezheplere bir şekilde sirayet ettiği, mezheplerin anlaşılması için sosyolojik anlamda mezhebin yaşadığı ortamın müşahade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu yöntemden hareketle, mezheplerin doğuş sebeplerini insan unsuru, sosyal değişme ve siyaset, düşünce özgürlüğü ve diğer kültür ve medeniyetleri etkisi şeklinde sıralamışlardır.²⁰⁸ Aynı şekilde bu eserde, Dürzilik, Nusayrilik, Yezidilik ve Bahailik gibi oluşumların incelendiğı bölümlerde bu yöntemden istifade edildiğini söyleyebiliriz. Söz konusu oluşumların günümüzdeki durumlarının aktarılmasında istatistiki verilere yer verilmesi, oluşumların yaşadıkları ortamın ve müntesiplerinin adetlerini aktarılması ve son durumları hakkında sosyolojik analizlere yer verilmesi hususlarını göz önüne aldığımız zaman, Sosyal-Pozitivist yöntemin kullanıldığını söyleyebiliriz. İncelediğimiz bir başka eser olan, Mehmet Kubat'a ait *İslam Mezhepler Tarihi* eserinde de mezheplerin doğuş sebeplerinin ve mezheplerin günümüzdeki durumlarının ele alındığı kısımlarda bu yöntemden istifade edilmiştir. Kubat, söz konusu eserinde mezheplerin doğuşuna neden olan faktörleri, psiko-sosyal ve sosyo-politik olarak iki kısımda değerlendirir. Burada mezheplerin ortaya çıkış, gelişim aşamaları ve bulundukları bölgelere göre değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Sosyolojik açıdan mezheplerin 'Hilafet Meselesi' konusundan itibaren müşahade edilerek değerlendirilmesi, Dört Halife döneminde yaşanan olayların gözlemleme yoluyla açığa kavuşturulması gerektiğini söylemektedir.²⁰⁹ Ayrıca 'senkterik mezhepler' şeklinde ifade ettiğı Dürzilik, Nusayrilik, Yezidilik ve Bahailik gibi oluşumları aktarırken yayıldıkları bölgelerin, günümüzdeki durumlarının, idare sistemlerinin, geçirdikleri değişim dönüşümlerin ve İslam dünyasına yaptıkları tesirlerin ele alınması gerektiğini ifade eder. Tüm bu konuları da eserinde müstakil başlıklar halinde inceleyen Kubat'ın da Sosyal-Pozitivist yöntemden yararlandığını söyleyebiliriz.²¹⁰

Sonuç olarak bakıldığında, günümüzde varlığını devam ettiren oluşumların doğuşu, gelişim süreci, bulunduğu coğrafya, müntesipleri ve günümüzdeki durumlarının ele alınmasında, bu durumların deney ve müşahade yoluyla karşılaştırılıp istatistiki bilgilere ulaşılabilmesinde ve neticede yapılan araştırmaların bir bütün

²⁰⁸ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.49-58.

²⁰⁹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.73-98.

²¹⁰ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.347-421.

olarak tümevarım yoluyla elde edilmesinde Sosyal-Pozitivist yöntemin önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz.

3.3. Tarihsel ve Sosyolojik Yöntem

İslam Mezhepleri yazıcılığında kullanılan bir diğer yöntem Tarihsel-Sosyolojik yöntemidir. Olay ve olguların daima tarihsel süreç içerisinde anlaşılması gerektiğini ifade eden tarihsel anlayışa göre, bütün olgular kendi tarihsel zeminine oturtularak anlaşılabilir. Bu yaklaşıma göre, meydana gelen olayların ve bilgilerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ortaya çıktıkları zaman ve zemin ile irtibatının kurulması gerekir. Bu bağlantının sıkı bir şekilde oluşturulması üretilen bilgi ve belgenin güvenilirliğini arttıracak, meydana gelen hadiselerin doğru bir biçimde analiz edilmesini sağlayacaktır. Tarihsel Sosyolojik metodun Mezhepler Tarihi alanında uygulanması Muhammed b. Tavât et-Tancî tarafından gerçekleştirilmiştir. Kendisi bu yöntemin kullanılmasında akla gelen ilk isim olmuştur. Bu yöntemi kullanmasındaki ana etken, kendisinden önce mezheplerin ortaya çıkışını tarihsel bağlamda ele alma noktasında gördüğü eksikliklerdir. Bu nedenle Tancî, mezheplerin ortaya çıkışına etki eden sebepler üzerinde durmuştur. Kendisinin mezheplerin ortaya çıkışında değindiği noktalar, İslam'ın özünden kaynaklanan ve insanların olayları yorumlama tarzından sebepler ve Müslümanlar arasında meydana gelen politik olaylar olmuştur.²¹¹ Tancî'nin zikri geçen metodu kullandığını yapmış olduğu çalışmalardan anlayabiliriz. Günümüze ulaşan yazıları, üniversitede görev yıllarında yazdıkları ders notları ve ortaya koyduğu ürünler bu metodu kullanıldığını açık bir şekilde göstermektedir. Kendisi, nasları fehmetmek için, hüküm bildiren ayetlerinin nazil olduğu esnada ve hadislerin Hz. Peygamber'den sadır olması esnasında bunları kapsayan koşulların analiz edilmesi yani tarihsel zemini içinde yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Tancî ortaya koyduğu bu anlayışa binaen, Hz. Peygamber'in kendi zamanda idarecilik yapmasını, O'nun bir elçilik görevi olarak değil, dönemin ve toplumun uzlaşması olarak yorumlamıştır.²¹² Tancî'nin ortaya koyduğu başka bir bakış açısı da Mezhepler Tarihi'nin sınırları ile ilgilidir. Daha önce itikâdi ve siyasi mezheplerin bu ilmin çerçevesinde ele alındığını ifade eden Tancî, ameli mezhepleri de bu ilmin inceleme alanına ekleyerek bu bilimin sınırlarını genişletmiştir. Bütün bunların yanında,

²¹¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.158-159.

²¹² Muhammed b. Tavât et-Tancî, *İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı, e-makâlât Mezhep Araştırmaları, IV/1 (Bahar 2011) s.467-468.

mezhepler üzerinde araştırma yaparken mezhebin birinci el kaynaklarına müracaat edilmesi gerektiğini sürekli ifade Tanci, mezheplerin bir din olmayıp beşer ürünü olduğunu ve dinin anlaşılma formlarını temsil ettiğini dile getirmiştir.²¹³

Hasan Onat ile Sönmez Kutlu'nun editörlüğünü yaptığı *İslam Mezhepler Tarihi* eserinde de bu yöntem kullanılmıştır. Hâricîliğin ortaya çıkışı, Hâricî zihniyetin temel özellikleri, günümüzdeki durumları ve Şiîliğin doğuşu hakkındaki iddiaların değerlendirilmesi kısmında Tarihsel ve Sosyolojik yöntemden istifade edilmiştir. Söz konusu mezhepler, olaylar ve meselelerin izah edilmesinde tarihsel zemin dikkate alınarak ortaya çıktıkları zaman ve mekân göz önünde bulundurulmuştur.²¹⁴ Ayrıca bu yöntemin Mehmet Kubat'ın *İslam Mezhepler Tarihi* eserinde de tatbik edildiğini söyleyebiliriz. Müellif bu eserde, mezhepleri bölüm şeklinde inceledikten sonra her bölümün sonunda bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmeler yapılırken mezheplerin tarih sahnesinde geçirdikleri dönemler, mevcut koşullar, zamanın şartları ve siyasi unsurlar göz önüne alınarak yapılmaktadır. Mezhepler hakkında bir hükme varılırken tüm bu unsurlara dikkat edilmeye çalışıldığını söyleyebiliriz.²¹⁵ Bununla ilgili olarak Hâricîliğin ortaya çıkışını Tahkim Olayı yerine Hz. Peygamber dönemine kadar dayandırdığı örneğini verebiliriz. Hz. Peygamber döneminde İbn Sebe, Zül'Hüveyrisa ve Hurkus b. Züheyr gibi münafıkların faaliyetlerini göz önüne alarak, tarihsel ve sosyolojik veriler ışığında Hâricîliğin başlangıç tarihini bu döneme kadar getirmiştir.²¹⁶

İslam Mezhepler Tarihçilerine göre, Tarihsel ve Sosyolojik yöntem Hasan Onat tarafından 'fikir-hadise irtibatı' prensibiyle geliştirilmiştir.²¹⁷ Yazmış olduğu *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği* adlı eserinde, mezhepler ve olaylar tarihsel bağlam ve sosyal koşullar göz önüne alınarak incelenmiştir.²¹⁸ Müellif, ortaya çıkan her bir fikrin veya mezhebin muhakkak temelde dayandığı bir nokta olduğunu ifade etmiş, ortaya çıkan fikirlerin, toplumdaki olaylar ile irtibatlı olduğunu dile getirmiştir.

²¹³ Ahmet İshak Demir, *Uluslararası Muhammed b. Tavî et-Tancı Sempozyumu'nun Ardından*, e-makâlât Mezhep Araştırmaları IV/2 (Güz 2011), s.157.

²¹⁴ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.63-83.

²¹⁵ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.142-145.

²¹⁶ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.142-145.

²¹⁷ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.161.

²¹⁸ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s.14-16.

Onat'a göre, mezhepler ile ilgili ifade edilen fikirlerin ortaya çıktığı zaman ve zemin tespit edilmelidir. Hiçbir fikir boşlukta doğmaz gerçeğinden hareket eden bu anlayışa göre Mezhepler Tarihi alanında ortaya çıkan her mezhebin, fırkanın, zümrenin ve oluşumun bir fikir süreci vardır. Bununla birlikte bu fikrin ortaya çıktığı bir olay vardır. Meydana gelen olaylar bu fikrin doğmasına sebebiyet veren olaylar olarak sayılır. Bu ilişkiye 'fikir-hadise irtibatı' ismi verilmiştir. Ayrıca bu irtibatın gerçekleştiği bir zaman dilimi olması gerekir. Olaylar ve fikirler zaman ile bağlantılıdır. Zamanın dışına çıkması muhaldir. Doğal olarak bu olayların gerçekleştiği bir mekâna da ihtiyaç vardır. Ütopik bir alanda bunların oluşması imkânsızdır. Zikri geçen bu husus ise 'zaman-mekân irtibatı' olarak adlandırılmıştır.²¹⁹

Onat'a göre, Mezhepler Tarihi'nin esas amacı, ilgilenilen mezhebe müntesip olanları yargılamak değil, onların fikirlerini, düşüncelerini doğru bir şekilde aslına uygun olarak ortaya çıkarmaktır. Geçmişten günümüze ulaşan her bilgi ve belge önem arz eder. Onun yazarı, hangi zaman aralığında yazıldığı, hangi sebeple kaleme alındığı fikir-hadise irtibatı prensibi için önemlidir. Bazen daha sonra ortaya çıkan kavramların, çok önceki olaylarla bağlantısı kurulduğu görülür. Bazen de önce üretilen kavramların sonraki olaylarla irtibatlandırıldığı karşımıza çıkar. Kavram kayması bu alan özelinde ciddi bir sorun teşkil eder. Bu durum zaman-mekân kaymasını da beraberinde getirir. Araştırmacıların zikri geçen irtibatı kurmamaları, fikirlerin, yaşanan hadiselerin, meydana gelen zaman diliminin ve ortaya çıktığı mekânın ve Müslümanların asırlık birikiminin doğru analiz edilememesine neden olacaktır. Bu açıdan fikir-hadise irtibatını gözden kaçırmak, geçmiş hakkında doğru bilgi sahibi olmamızı engelleyecektir.²²⁰ Bununla beraber Müslüman coğrafyada zaman, mekân, kavram ve fikir kaymasının, İslam Düşüncesinin umumi inkişafının algılanmasını, geçmişle tarih arasındaki farkın anlaşılmasını zorlaştırdığını, Müslümanların birikiminden ve tecrübesinden istifade etmeyi de adeta imkânsız hale getirdiğini ifade etmiştir.

Fikir-hadise irtibatının üç önemli aşaması vardır. İlki veri toplama ve tasnif etme aşamasıdır. İkincisi, dokümanların fikir, olay, zaman ve zemin ile bağlantısının

²¹⁹ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.15.

²²⁰ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.32.

kurulması aşamasıdır. Sonuncusu ise, dokümanların aktif kullanılması, yeniden yapılandırılması ve analiz etme aşamasıdır.²²¹

İlk aşama olan veri toplama ve tasnif etme aşaması, herhangi bir fırka ile ilgili yazı ile kayıt altına alınmış bilgiyi veya birtakım bulguları bulma aşamasını teşkil eder. Bu aşamada söz konusu belgeleri değerlendirirken bazı hususlara dikkat edilmelidir. Birincisi, bu bilgiyi belge altına alan kimsenin insan olduğu gerçeğidir. İnsanın hiçbir olayı tamamıyla kavraması ve belgelemesinin mümkün olmadığı bilinmesi gerekir. Bir diğeri, mezheplerle ilgili yapılan çalışmaların birer inşa faaliyeti olduğu gerçeğidir. Bu açıdan yapılan inşa faaliyetinin bir mezhep mensubu veya söz konusu mezhebe karşıt biri tarafından yapıldığı ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuncusu ise, tüm bu bilgi ve belgelerin bir süreç içerisinde günümüze ulaştığı gerçeğidir. Süreci hesaba katmadan bir inşa faaliyeti katmanın mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda bu aşamada, muhalifleri tarafından ortaya atılan fikirleri değil, her mezhebin kendi kaynağından alıntılar yapılması, elimize ulaşan belgeleri eleştirel bir bakış açısıyla ele almamız gerektiği, söz konusu belgelerin doğruluğunu teyit etmek için kaynak ve aidiyetinin sorgulanması gerektiği ve ulaşan her türlü bilginin birer beşer ürünü olduğuna ve her türlü tenkide açık olduğuna dikkat edilmesi edilir. Bu aşamada bize ulaşan her türlü bilgi ve belge önem arz eder. Bu kaynakların yazarı, yazıldığı zaman dilimi ve niçin yazıldığı soruları sorulur. Kaynak kritiği olarak adlandırılan bu aşamanın amacı, muhtevanın doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır.²²²

İkinci aşama ise, dokümanların fikir, olay, zaman ve zemin ile bağlantısının kurulması aşamasıdır. Bu aşamada elde edilen güvenilir dokümanların fikir, hadise, zaman ve mekân ilişkisi kurulmaya çalışılır. Bilimsel bilginin kavramlar ile oluşturulacağı gerçeğinden hareketle burada ilk olarak kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bazı durumlarda daha sonra üretilen ve muhtevası sonradan oluşturulan kavramların zaman bakımından önceki olaylar ile ilgili irtibatlandırıldığı görülür. Bazen de bu durumun tam tersi yaşanabilir. Bu kavram kayması durumu İslam Mezhepler Tarihi alanı için ciddi bir problem teşkil eder. Bu durum aynı zamanda zaman ve mekân kaymasını da beraberinde getirir. Bu noktada kavramlara dikkat etmek, fırkaları ve olaylar zincirini daha kolay anlamaya yardımcı olacaktır.

²²¹ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.24-33.

²²² Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.26-30.

Baktığımız zaman, fikir ve hadise ilişkisine ve zaman ve mekân bağlantısına dikkat edilmediği durumlarda, mevcut birikimin doğru analiz edilemediğini, geçmiş hakkında sağlıklı bilgiler elde etmenin bu bağlantılara dikkat etmekten geçtiğini söyleyebiliriz. Bununla ilgili olarak 'Dört Halife Dönemi' ile ilgili olarak cereyan eden farklı anlayışları örnek verebiliriz. Örneğin Hariciler, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanlarını ideal zamanlar olarak kabul edip, Hz. Osman'ı ilk altı yıllık döneminden sonra, Hz. Ali'yi ise Tahkim meselesinden sonra küfür ile itham etmişlerdir. Şîa, imametin nass ve velayet ile Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, ilk üç halifenin hilafetini gasp ettiğini ileri sürmüştür. Ehl-i Sünnet ise, hilafet tertibini bir fazilet sıralaması olarak yorumlamıştır. Bakıldığı zaman otuz yıla yakın bir zaman dilimi ile ilgili birbirinden çok farklı tarih inşası meydana gelmiştir.²²³

Üçüncü aşamaya gelindiği zaman karşımıza dokümanların aktif kullanılması, yeniden yapılandırılması ve analiz etme aşaması çıkmaktadır. İslam Mezhepler Tarihi alanında fikir-hadise irtibatı yönteminin son ayağı, bilgi, doküman ve verilerin aktif bir tarzda kullanılarak, incelenen fırkaların veya terimlerin, içyüzüne uygun bir şekilde, süreçler göz önüne alınarak yeniden oluşturma aşamasıdır. Ulaşılan belgeler bilgiye dönüştürülmeden, olayların bağlamı tespit edilmeden, fikir-olay, zaman-mekân ilişkisi kurulmadan yeniden inşa etme eyleminden söz edilemez. Bu aşama aynı zamanda İslam Mezhepler Tarihi sahasında oluşan bütün birikimin gün yüzüne çıkarılma aşamasıdır. Bu aşamanın başarılı bir şekilde uygulanması, herhangi bir fırkanın İslam fikriyatına ne ölçüde katkı sağladığının ortaya çıkarılmasına da sebep olur. Aynı şekilde mevcut birikimin ortaya çıkarıldığı bu aşama, Müslümanların gelecekte oluşturabilecekleri anlayış tarzları ile ilgili değerlendirme yapmalarına da olanak sağlayacaktır.²²⁴

Fikir-hadise irtibatının üç önemli aşamasından bahsettikten sonra, Tarihsel ve Sosyolojik yöntemi de ilgilendiren söz konusu irtibatın bazı ilkelerinden söz etmek istiyoruz:

Bu ilkelerinden birincisi 'İslam Ortak Paydası' adı verilen, Tevhid, Nübüvvet ve Mead inancı üzerine kurulan ilkedir. İslam'ın temel esasları olan, Allah'a, Hz. Peygamber'in hatmi nübüvveti temsil ettiğine, ölümden sonra dirilmeye inanmayı

²²³ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.31-33.

²²⁴ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.33-34.

temel alan bu ilke, kişileri hangi mezhebe, tarikata veya cemaata ait olduğunu gözetmeksizin, İslam dairesi içinde Müslüman olarak kabul eder. Bu ilkeye göre, bilgi zemininde belirleyici rolü olan tek bilgi kaynağı vahiydir. Hadis ve sünnet, Kur'an'ın kurucu ilkelerini hayata geçirebilmek için örneklik görevi görür. Aynı zamanda Kur'an'da herhangi bir mezhepten, tarikattan veya cemaattan söz edilmediğini, Hz. Peygamber'in sağlığında bu oluşumların henüz oluşmadığını ifade eder. Bu gerçeklikten hareketle Hz. Peygamber'in vefatından sonra zuhur eden, dini nitelik barındıran tüm oluşumlar bir beşeri ürünü sayılan dinin anlaşılma biçimleri olarak kabul edilir.²²⁵ Doğru bir tarih anlayışı oluşturabilmeyi gaye edinen bu ilke, mezheplerin kendisini irtibatlandırmaya çalıştığı zaman dilimlerini ortaya çıkarmaya çalışır. Ortaya çıkan her fırkanın, tarikat veya cemaatin bir şekilde kendisini Hz. Peygamber dönemi ile irtibatlandığı, bazı durumlarda fırka lehine Hz. Peygamber'e hadis söylettirildiği gerçeğini açığa çıkarmaktadır. Bununla birlikte, fırka-i nâciye kavramını hemen hemen her fırka, tarikat ve cemaatin kendisi için kullandığını, 'dört hak mezhep' söyleminin buna binaen ortaya çıktığını ifade etmektedir. İslam'ın bireysel kurtuluşu esas aldığını savunan bu ilke, mezheplerin hak ve batıl olarak tasnif etmek yerine bireylerin fikirlerinin hak ya da batıl olduğu şeklinde Kur'an'ın esas alınarak bir söylem geliştirilmesi gerektiğini söylemektedir.²²⁶ Sonuç olarak baktığımız zaman, Hasan Onat'a göre İslam ortak paydası, Müslümanların içinde bulundukları mezhep çatışmalarına son vermek ve Müslümanın Müslümanı öldürmesinin önüne geçebilmek için tatbik edilmesi gereken en önemli ilkelerinden biri sayılır. Bu ilke ise Kur'an'ın kurucu ilkelerini temel alan bir İslam düşüncesi oluşturmaktan geçmektedir. Burada kılavuz olarak vahiy ve akıl vardır. Onat'a göre, Müslümanların ancak bu iki esasa bağlı kalmaları durumunda yenilenmeyi ve yeni fikirler ortaya koymayı başarabileceklerini dile getirmektedir. Bu şekilde İslam dünyasında zuhur eden oluşumların birer beşer ürünü olduğu gerçeği ortaya çıkacak, mezheplerden kaynaklanan problemler ortadan kalkacak ve İslam ortak paydası bilincinin yeniden yeşermesine fırsat verecektir.²²⁷

²²⁵ Fatih Topaloğlu, "Hasan Onat'a Göre İslâm Mezhepleri Ve Müslümanlar Arasındaki İlişkiler - Sorunlar ve Öneriler", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/1 (Bahar 2021), s.193-194.

²²⁶ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.37-41.

²²⁷ Hasan Onat, *İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020) s.14-19.

Söz konusu ilkelerden ikincisi, mezhepler üstü düşünmektir. Hasan Onat'ın kaleme aldığı makale ve çalışmalarında sürekli gündemde tuttuğu kavramlardan biri de mezhepler üstü düşünmektir. Onat, mezheplerin dinin bizatihi kendisi olmadığını ve dinin anlaşılma formlarını ifade ettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber döneminde söz konusu bir mezhep bulunmadığından dolayı bu oluşumları din gibi anlamlandırmanın sadece sorun yarattığı gerçeğinden hareketle mezhepler insani oluşumlar olarak nitelemiştir. Böylece din anlayışındaki farklılıkların Müslümanları ayırması ve bölmesinin mümkün olamayacağına işaret etmiştir. Müslümanlar İslam paydasında bir araya geldiğinde, ortak bir tarih anlayışına sahip olduklarında ve İslam'ın kurucu ilkeleri odağında dinin temel umdelerinde buluştuğunda farklılıklar zenginlik olmaya başlayacaktır. Onat'a göre din konusunda ortaya koyulacak bu yaklaşım tarzı, mezhepler üstü düşünmektir. Onat'a göre bugün İslam'ı doğru anlayabilmek için mezhepler üstü bir yaklaşımı esas almak gerekir. Ona göre bunun gerçekleşmesi için Kur'an'ın merkeze alınıp, Hz. Peygamber'i doğru anlamak gereklidir. Fırkaların çizdiği kalıplaşmış düşünce dünyasından farklı bir şekilde bakılabildiği ve Hz. Peygamber'in mesajındaki özgürlüğe ulaşılabilirdiği zaman İslam Mezhepler Tarihi birikiminin daha sağlıklı anlaşılabilceğini ifade etmektedir. Sonuç olarak mezhepler üstü fikir yürütmek, özgür düşüncüyü ve özgürlüğü gün yüzüne çıkaracak, zamanımızın ve on dört asrı aşkın İslami birikiminin eleştirel bir bakış açısıyla yeniden gözden geçirilmesini sağlayacaktır.²²⁸

Bahsi geçen ilkelerden üçüncüsü ise insanı merkeze almaktır. Onat'a göre fırkaların zuhur etmesinde ve dini anlamda fikirlerin değişiklik arz etmesinde birçok faktör bulunmakla birlikte bunların içinde en önemli yere sahip olan faktör insanın kendisidir. Dinin merkezinde bulunan, dini anlamaya ve anlamlandırmaya gayret eden insandır. Bundan dolayı mezheplerin ne şekilde ortaya çıktığını kavrayabilmek için insan faktörünün değerini iyi analiz etmek gerekir. İnsanın olmadığı bir yerde, mezheplerin doğru bir şekilde anlaşılması zordur. Onat, insan faktörünü mezhep ayrışmaları için de değerli görür. Bu hususta Müslümanların mezhep ayrışmasından

²²⁸ Fatih Topaloğlu, "Hasan Onat'a Göre İslâm Mezhepleri Ve Müslümanlar Arasındaki İlişkiler - Sorunlar ve Öneriler", s.194-196.

sıyrılabilmesi için birey bilincini öne çıkarmaları ve İslâm'ın politik konuları insana devrettiği gerçekliğini bilmeleri gerektiğini ifade etmektedir.²²⁹

Bu ilkelerin izah edilmesi neticesinde Hasan Onat'a göre, İslami alanda bilimsel bir birikim oluşturabilmek ve yöntem bilinci kurabilmek için sağlıklı bir tarih algısına, tarih bilgi ve bilincine ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. İslami alanda bilimsel bilginin üretilebilmesi için kaynak kritiğinin önemli olduğu, istifade edilen kaynakların birincil el kaynak olması, aidiyet noktasında ele alınan mezheplerle bağlantısının olması gerektiği dikkat çekmektedir. Bütün bunlarla beraber toplanan bilgi ve belgelerin içeriklerinin doğruluğunun tespit edilmesi, kullanılan terimlerin fikri arka planının iyi bir şekilde araştırılması, yıllar içerisinde kavramların geçirmiş oldukları değişimlerin gözden kaçırılmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun için de fikir, hadise, zaman ve mekân irtibatlarının anahtar rol üstleneceğini savunulmuştur.²³⁰ Tarihsel ve Sosyolojik yöntemin bir parçası olan fikir-hadise irtibatının tatbik edilmesi, geçmişin dinamiklerinin doğru tespit edilmesine, olay örgüsünün zaman ve mekân ile irtibatlandırılmasına, yaklaşık on beş asırlık Müslüman birikiminin sağlıklı bir şekilde analiz edilmesine yaradığı için oldukça değerli olarak görülmüştür.

Sonuç olarak baktığımızda, her çeşit sosyal olayın kendi tarihsel ve toplumsal zemininde, bağlamlarını göz önüne alarak anlamak gerektiğini ifade eden bu yöntem, Türkiye'de Mezhepler Tarihi yazıcılığında dikkatleri üzerine toplamıştır. Fazlurrahman, Muhammed b. Tavât et-Tancî, Watt ve Hasan Onat, Sönmez Kutlu ve Mehmet Kubat'ın İslam düşünce ekolleri üzerine yaptıkları araştırmaların etkisiyle ülkemizde tarihsel-sosyolojik yöntem günden güne hâkim olmaya başlamıştır. Bugün hâlâ önemli sayıda Mezhepler Tarihçisinin bu metodu kullanması ve bu metoda değer atfetmesi bunun en önemli kanıtı olarak görülmüştür. Bu yaklaşım sayesinde klasik mezheplerin doğuş ve teşekkül süreçleri etkili bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.²³¹

²²⁹ Fatih Topaloğlu, "Hasan Onat'a Göre İslâm Mezhepleri Ve Müslümanlar Arasındaki İlişkiler - Sorunlar ve Öneriler", s.196-197.

²³⁰ Hasan Onat, "İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlamı ve Önemi", *Ku'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), s.41.

²³¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.161.

3.4. Karşılaştırma Yöntemi

Bu yöntemde İslam fırkalarının görüşlerinin birbirleriyle karşılaştırıldığını veya dini akımların ve Yahudi mezheplerinin görüşlerinin, İslam Mezheplerinin görüşleriyle karşılaştırmasının yapıldığını görürüz. Bu yöntemin kullanılmasında akla gelen isim Yaşar Kutluay'dır. Yaşar Kutluay'ın ortaya koyduğu çalışmalarda, Normatif-Teolojik yöntemin izleri görülmekle beraber, bu yaklaşımı benimseyen diğer Mezhepler Tarihi yazıcılarından farklı olarak karşılaştırma yöntemini de uygulamıştır. Yaşar Kutluay'ın İslam Mezhepler Tarihi sahasına yaptığı katkıların başında çalışmalarında istifade ettiği karşılaştırma metodu gelmektedir. Din ve mezhepler ile alakalı yazılan kitapların nesnel bir bakış açısıyla kaleme alınmadığına dikkat çeken Kutluay, bu eserlerin aynı zamanda yazılmış başka alanlardaki çalışmalarla karşılaştırılarak okunmasının elzem olduğunu belirtmiş ve kaynakları bu yöntem doğrultusunda kullanmıştır. Kaynak tenkidi noktasında önemli ölçüde hassas davranmış, Mezhepler Tarihi sahasında en güvenilir temel kaynak olarak Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserini göstermiştir. Hz. Peygamber zamanında Müslümanlar arasında herhangi bir fitnenin ve ayrılığın zuhur etmemiş olmasından hareketle, mezheplere dair olayların daha sonraki devirlerde meydana gelen mezhep çatışmalarından doğduğunu belirtmiştir. Kelâmî tartışmaları ve mezhep cereyanlarının Hristiyan menşeli olduğu iddiasını reddetmiş, bunun temel nedeninin İslâm toplumunun yapısı ile Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu düşünce özgürlüğüne dayanan yeni bir zihniyetten kaynaklandığını ifade etmiştir. Bununla beraber Kutluay'ın çalışmalarına bakıldığında normatif sayılabilecek bir bakış tarzıyla karşılaşılmaktadır. Ehl-i sünnet'i temel kabul eden ve Hâricîlik'le Şîa'yı ilk tefrika hareketleri olarak değerlendiren Kutluay'ın Ehl-i sünnet muhaliflerinin müteşâbih ayetlerden hareketle görüşlerini savundukları yönündeki fikri bir çizgiyi ortaya koymaktadır.²³²

Yaşar Kutluay'ın yapmış olduğu çalışmalarında bu yöntemi oldukça başarılı bir şekilde kullandığını söyleyebiliriz. Kendisi karşılaştırma metodunu kullanarak *İslam ve Yahudi Mezhepleri* adında bir çalışma meydana getirmiştir.²³³ Çalışmanın ilk bölümünde İslam mezhepleri bir bütünlük içerisinde incelenmiş, ikinci bölümde ise

²³² Ümmügülsüm Şentürk, "Yaşar Kutluay," Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.ek-2, s.97.

²³³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.164.

Yahudi mezhepleri ele alınmıştır. Son kısımda ise iki din arasındaki temel farklılıklara değinilmiş ve İslam ve Yahudi mezhepleri karşılaştırarak birbirlerine olan etkisinden söz edilmiştir.²³⁴ Bununla ilgili olarak Kutluay, eserinde şu ifadelere yer vermiştir: "İslam ve Yahudi mezheplerini ele alırken ifade etmiştik ki, tarafların teşekkülünde, cemiyetin içinde bulunduğu karışıklıklar önemli bir faktördür. Peruşîm-Sadukîm ve İsiyîm'in, toplumun Yunan hâkimiyetinden kurtularak özgürlüğe kavuştuğu zamanda, yeni devletin nasıl, hangi ilkelerle yönetileceği hususundaki çekişmeleri söz konusu tarafları nasıl ortaya çıkarmışsa, imamet konusunda gündeme gelen anlaşmazlıklarla Havâric ve Şîa'nın birbirine taban tabana zıt kutuplar olarak ortaya çıkması, toplumdaki huzursuzluğun aksinden ibaret olarak ele alınabilir." Bununla beraber Kutluay, iki dinin fırkaları arasındaki paralel görüşlerin Nübüvvet, Mesih, Mehdi, Ric'at ve Hulûl meselelerinde bulunduğunu belirtmektedir.²³⁵

Yaşar Kutluay'ın ele aldığı çalışmada dikkat çeken bir diğer husus, Müslüman din adamlarının Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında yeterli seviyede bilgi birikimleri olmadığı hususudur. Bu noktada her iki dinle İslâmiyet arasındaki ilişkinin açığa çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca İslâm'ın ilk zamanlarında fırkaların iktidar için dini kullandıklarına modern zamana gelindiğinde ise Batılı devletlerin İslâm mezhep ayrılıklarını kendi çıkarları için kullandıklarına dikkat çekmiştir. Bu açıdan Müslüman dünyasının dinin siyasi arenaya alet edilmesinden dolayı sıkıntı yaşadığını belirtmiş ve toplumdaki yanlış anlayış ve hurafelerle de mücadele göstermek gerektiğini, bunun için iyi bir din eğitiminin gerekli olduğunu söylemiştir.²³⁶

İncelediğimiz eserlere baktığımızda, karşılaştırma yönteminin kullanıldığını görmek mümkündür. Hasan Gümüšoğlu'nun, *İslam'da İtikâdî Mezhepler* adlı eserinde Mâturîdiyye ve Eşâriyye mezheplerinin arasındaki ihtilafı konular, karşılaştırma yapılarak ele alınmaktadır. Söz konusu iki mezhep arasında marifetullah, tekvin, nübüvvet, irtidâd ve imanda istisna konuları karşılaştırılarak okuyucuya sunulur. Karşılaştırma metodunun bu şekilde eserin belirli bir kısmında kullanıldığını söyleyebiliriz.²³⁷ Aynı zamanda Mehmet Kubat'ın *İslam Mezhepler Tarihi* adlı

²³⁴ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara: Türk Matbaası, 1965), s.3-5.

²³⁵ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s.212-218.

²³⁶ Ümmügülsüm Şentürk, "Yaşar Kutluay, c.ek-2, s.97.

²³⁷ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, s.197-199.

eserinde bu yöntem kullanılmaktadır. Eserde Şîî fırkaların imâmet, takiyye, bedâ ve rec'at görüşleri karşılaştırmalı olarak incelenir. İmâmiyye, İsmâiliyye ve Zeydiyye mezheplerinin söz konusu durumlar karşısındaki düşüncesi birbirlerine kıyaslanarak okuyucuya aktarılır. Karşılaştırma metodunun bu şekilde mezheplerin görüşlerini aktarma hususunda kullanıldığını söyleyebiliriz.²³⁸ Bununla beraber Mehmet Ali Büyükkara'nın *İslam Mezhepler Tarihi* eserinde de Mâtürîdiyye, Eşâriyye ve Mu'tezile mezheplerinin fikirlerinin karşılaştırılarak ele alındığını söyleyebiliriz.²³⁹

Karşılaştırma yönteminin başarılı bir şekilde uygulandığı birçok eser vardır. Bu eserlerden biri Mehmet Kalaycı'ya ait olan *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi* adlı eserdir. İki mezhep arasındaki tarihsel süreçlerin karşılaştırmalı olarak ele alındığı sistematik bir çalışma olmaması gerçeğinden hareket eden Kalaycı, tarihsel süreç içerisinde iki fırka arasındaki bağlantıyı ele almaya çalışmaktadır. Giriş ve üç bölümden müteşekkil olan çalışmada, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik mezheplerinin tarihsel süreçteki ortak noktalarının bulunması hedeflenir. İki mezhep arasındaki ilişkiler, sınırlar ve toplumsal aidiyetler birçok değişken göz önüne alınarak ortaya koyulmaya çalışılır. Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik terimleri hakkında derin araştırmalar yapılır. Aynı zamanda iki mezhep arasındaki ilişki, sosyal ve siyasi gelişmeler ışığında açığa çıkarılmaya çalışılır.²⁴⁰ Bununla beraber Mehmet Ümit'in kaleme aldığı *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi* adlı eserde de karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Zeydî ve Mu'tezilî şahısların fikir ve eylem yönünden karşılaştırıldığı bu eserde, Zeydiyye ve Mu'tezile'nin ortak mezhep esasları incelenmeye çalışılır.²⁴¹ Ayrıca söz konusu mezheplerin birbirleriyle olan etkileşimi, mezhep kurucuları olarak kabul edilen Zeyd b. Ali ve Vâsıl b. Atâ arasındaki fikri ve siyasi ilişki ortaya çıkarılarak tespit edilmeye çalışılır.²⁴² Bu yöntemin tatbik edildiği bir diğer eser, Emrullah Yüksel'in *Mâtürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları* eseridir. Bu eserde karşılaştırma yöntemi kullanılarak, iki mezhebin kurucu simalarının hayatları, yetiştikleri yerler, mezheplerinin ortaya çıkmasındaki tesirleri ve kullandıkları kelimeler yöntemleri

²³⁸ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.173-178.

²³⁹ Mehmet Ali Büyükkara, *İslam Mezhepler Tarihi*, s.86.

²⁴⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s.72-114.

²⁴¹ Mehmet Ümit, *Zeydiyye - Mu'tezile Etkileşimi - Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* -, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s.53-76.

²⁴² Mehmet Ümit, *Zeydiyye - Mu'tezile Etkileşimi - Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* -, s.81-102.

incelenir.²⁴³ Karşılaştırma yönteminin başarılı bir şekilde uygulandığı eserlere son olarak, Reyhan Erdoğan Başaran'ın *Nusayrîlik İshakîlik Alevîlik* adlı eserini örnek olarak verebiliriz. Bu eserde Nusayrîlik ve Alevîlik oluşumları karşılaştırmalı bir tarzda ele alınmıştır. Söz konusu oluşumlar hakkında, temel kaynakları göz önünde bulundurularak karşılaştırmalı bir şekilde analizler yapılmıştır.²⁴⁴

Sonuç olarak karşılaştırma yöntemi, İslam coğrafyasında var olan mezheplerin birbirlerine olan etkilerinin ne düzeyde olduğunu bilmek, mezheplerin fikirlerini kıyaslayarak anlamak, İslam Mezheplerinin dışarıdan bir etki altında kalıp kalmadığını, diğer kültür ve medeniyetlerinden İslam Mezhepler Tarihi alanına ne tür ilaveler girdiğini bulmak, İslam dışındaki diğer din ve oluşumların, İslam toplumdaki yapılanmalara ne tür etkide bulunduğu öğrenmek adına önemli yere sahiptir.

3.5. Zihniyet Çözümleyici Yöntem

Mezhepleri ağırlıklı olarak arka planlarında var olan zihniyet formlarına göre çözümlemeye çalışan yöntem, zihniyet çözümleyici yöntem olarak kabul edilir. Bu yöntem ile siyasi ve itikâdî fırkaların ya da dinî grupların örtük referans sistemi olarak sayılabilecek zihniyetlerin analizi yapılır ve bu zihniyet biçimi parçalara ayrılarak çözülmeye çalışılır.²⁴⁵ Aynı zamanda bu yöntem ile Mezhepler Tarihi yazarı adeta bir sosyolog gibi hareket ederek, geçmişte ve şu an ortaya çıkan mezhepleri davranışlarından hareketle zihniyetlerini incelemeye çalışır.²⁴⁶

İnsanların aynı olay ve olgulara karşı farklı bakış açılarıyla bakmasının sebebi, çoğu zaman kişisel eğilimleri ve toplumsal aidiyetleridir. Bu açıdan bakıldığında, farklı bakış açılarını anlamak için onların arka planında belirleyici rol alan zihniyetlerin analiz edilmesi gerekir. Zihniyet çözümlemesiyle kastedilen şey, mezheplerin dayandığı fikri arka planı bulma gayretidir. Mezhepler doğal bir süreç olarak birçok kişi, olay ve zümrelerden etkilenmiş, bu etkiler mezheplerin oluşumunda referans görevi görmüştür. Tarih sahnesine çıkan mezheplerin toplumsal

²⁴³ Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012, s.24-49.

²⁴⁴ Reyhan Erdoğan Başaran, *Nusayrîlik İshakîlik Alevîlik -Tarih, Literatür ve İnanç-*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023, s.9.

²⁴⁵ Harun Yıldız - Merve Görkem Zeren Akbulut, "İslam Mezhepleri İle Kültür Coğrafyası Arasındaki İlişkiler Üzerine Yöntemsel Bir Yaklaşım", Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 5, Sayı: 20 (Şubat 2018), s.43

²⁴⁶ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.164.

değişimlerden, farklı din ve kültürlerden, siyasi olaylardan ve yaşanan coğrafyadan etkilenmemesi de mümkün değildir. Bütün bunlar mezheplerin zihniyetini oluşturan parametrelerdir. Bunların araştırılması ve ortaya konulmasını savunan zihniyet çözümleyici yaklaşım, söz konusu mezhepleri belirlenen kriterlere göre tipolojileştirilerek belirlemeyi amaçlar. Bu yöntemin temsilcisi olarak sayılabilecek isim Sönmez Kutlu'dur. Ona göre İslam düşüncesinde meydana getirilen sınıflandırmalar İslam fırkalarının doğru analiz edilmesinde yeterli etkiye sahip olamamıştır. Fırkaların Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi gibi bilimlerin verilerinden yararlanılarak tekrar analiz edilmesi ve sınıflandırılması oluşumların daha kolay anlaşılmasına yarayacaktır. Bu açıdan İslam düşüncesinin birer parçası olan mezhepler, oluşumlar ve anlayışlar zihniyet olarak teste tabi tutulmalı mevcut zihin yapıları ortaya konulmalıdır.²⁴⁷ Kaleme almış olduğu *Mezhepler Tarihine Giriş* adlı eserinde, İslam düşüncesini meydana getiren itikâdî ve siyasî fikir okulları, fıkhi ameli fırkaları, felsefi ve mistik mektepleri birer zihniyet olarak analiz edip beş farklı din anlayışı ya da zihniyet tipleri şeklinde ele almıştır. Bunlar tepkisel/kabilevi din anlayışı, akılcı/hadari din anlayışı, gelenekçi/muhafazakar din anlayışı, politik/karizmatik liderci din anlayışı ve keşifçi/inzivacı din anlayışıdır.

Kutlu, tepkisel/kabilevi din anlayışının temsilcileri olarak Hâriciler ve Vehhâbiler'i örnek olarak gösterir. Bu anlayış tarzına sahip olan zümrelerin, kitabi kültürden ve sistemli düşünceden mahrum olduklarını ve bundan dolayı hadiseleri ayrıntılı olarak değil yüzeysel bir tarzda ele aldıklarını ifade eder. Ayrıca bu din söyleminin sert mizaçlı, şiddete meyilli bir dünya görüşü, sistemsiz bir düşünce yapısı, mutaassıp bir dindarlık, nasları literal okuma, tekfirci söylem ve farklı düşüncelere karşı tahammülsüzlük gibi özellikleri bulunduğunu söylemektedir.²⁴⁸

Akılcı/hadari din anlayışının temsilcileri olarak Mürcie, Rey Taraftarları, Mu'tezile, Mâturîdiler ve Eş'ariler'i örnek olarak verir. Bu zümrelerin dini metinleri okuma ve yorumlama noktasında gerçeği elde etmek için geleneğe müracaat etmek yerine akla ve tutarlı mantıki ilkelere dayanmayı tercih ettiklerini, olay ve olguları sorgulama ve akıl süzgeci aşamalarından geçirdikten sonra analiz ettiklerini ifade eder. Ayrıca bu zihniyetin kucaklayıcı bir din söylemi, sistematik bir düşünce yapısı,

²⁴⁷ Sönmez Kutlu, "Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 29, 2017, s.20-22.

²⁴⁸ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu" s.423-425.

bireysel mesuliyet, ferdi dindarlık, aklın esas alındığı din ve dünya görüşü, eleştirel bakış açısının ve farklı düşüncelere karşı tahammül gösterme eğilimi gibi vazgeçilmez vasıfları olduğunu iddia etmektedir.²⁴⁹

Gelenekçi/muhafazakar din anlayışının temsilcileri olarak Hadis Taraftarları, Şâfilik, Hanbelilik ve Zâhirilik gösterilir. Bu anlayışa sahip zümrelerin, geçmiş zamanın kazanımlarını yeniden elde etme gayesi güttüğünü, altın çağa geri dönme veya onu tekrardan yaşama arzusunda olduklarını ifade eder. Aynı zamanda bu anlayışın, Asr-ı Saâdet'i geri yaşatma, sünnet eksenli bir din ve görüşü ortaya koyma, rey ve felsefe karşıtı olma, metinleri literal okuma, te'vilden kaçma, farklı fikirlere karşı kayıtsız kalma ve mutlak hakikat iddiasında bulunma gibi temel özellikleri bulunduğunu söylemektedir.²⁵⁰

Kutlu, Politik/karizmatik liderci din anlayışın temsilcileri olarak aşırı Şîî hareketler, Onikimiyye Şîası, İsmâîlîlik, Bâtınîlik, Zeydîlik, Dürzîlik, Nusayrîlik, Bahâîlik ve Kâdiyanîlik gibi oluşumları örnek olarak verir. Bu anlayışın zulüm ve işkence altına yaşamaya çalışan, kendi eylemleriyle var olan iktisadi, siyasi vb. sorunları çözemeyen, kifayetsiz ve zayıf kaldıklarına kendilerini inandıran, hakikati bulmak için kendisi dışında manevi güç aramaya yeltenen ve karizmatik liderler ve kurtarıcı bekleyen toplumlarda çok çabuk kabul görüldüğünü ifade eder. Buhranlı bir hayat içerisinde yaşayan toplumun, bu tip karizmatik liderlerin söylemlerine göre hareket edip, onun etrafında bir din anlayışı oluşturduklarını söyler. Ayrıca bu söylemin, siyasi erki elinde bulunduran kişilerin ilahi otorite tarafından tayin edildiği, zamanın kurtarıcısına biat etmek gerektiği, bu tip insanların günahsız olduğu, Ali ve soyunun kutsal olarak kabul edildiği ve Kur'an'ın bâtını tarzda yorumlandığı gibi özellikleri bulunduğunu iddia eder.²⁵¹

Keşifçi/inzivacı din anlayışının temsilcileri olarak Zâhidler, Sufiler, Tarikatlar, Yesevilik, Nakşîlik, Kadirîlik, Alevîlik-Bektaşîlik, Mevlevîlik ve İşrakî filozoflar gösterilir. Kutlu, yaşanan sosyal ve politik çöküşler esnasında, bireylerin birbirlerine olan güvenlerinin azaldığını ve bunun neticesinde insanların kendi içlerine kapanarak iç muhasebe yaptıkları, yapılan bu sorgulama sonucu yaşanan bunalımların nedeninin,

²⁴⁹ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu" s.425-427.

²⁵⁰ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.60-61.

²⁵¹ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu" s.428-431.

kendisinden ve kutsal olan şeylerden uzaklaşmasına yorumlandığı ve bu durumdan arınmak için ilham ve keşif yolunun seçildiğini ifade eder. Aynı zamanda keşifçi/inzivacı din anlayışının, veli ve sufilerin ulvileştirilmesi, sufi sahadaki önderlere mutlak anlamda bağlılık, keşif ve ilhamın merkezde olduğu bir din ve dünya görüşü, akla karşı olma, kurtuluşa ermişlik düşüncesi, mutlak hakikat iddiası ve başkalarınca test edilmesi mümkün olmayan, öznel ve kontrol dışı kutsal bilgi anlayışı gibi temel özellikleri bulunduğunu iddia etmektedir.²⁵²

Sonuç olarak zihniyet çözümleme yöntemi, hem geçmişte ortaya çıkan hem de günümüzde hala yaşayan mezhepleri analiz edebilmek için kullanılabilecek uygun bir yöntemdir. Bu yöntemin zihniyet formlarından bireysel ve sosyal davranışlarına ve yine bireysel ve sosyal davranışlardan zihniyetlere doğru giden iki farklı uygulama tarzı vardır. Bu durumda insanların dini algılama, izah etme, yorumlama ve yaşama deneyimlerinde görülen farklılıklar ve değişik dini tipolojiler, daha iyi analiz edilip anlaşılacaktır.²⁵³

3.6. Mezhepler Üstü Yöntem

Tarihsel sosyolojik yaklaşımın bir adım ilerisini ifade eden bu yöntem, mezhepleri incelerken herhangi bir mezhebin karşısında ya da yanında yer almadan mezheplere eşit mesafede durmayı, Mezhepler Tarihi araştırmalarında mümkün olduğunca mezhebi eğilimlerin paranteze almayı ve mezhepler üstü bir tutum sergilemeyi ifade eder. Mezhepler ile ilgili yapılan araştırmalarda, mezheplerin birer beşer ürünü olduğu ve İslam ile aynı çizgide ele alınamayacağı ifade eden bu yöntem, olaylar karşısında tarafsız kalmayı ilke olarak edinir. Buradaki söz konusu tarafsızlık, Dilthey'in *Manevi İlimlere Giriş* adlı eserinde ifade ettiği gibi "beşeri bilimlerde esas alınan, yazarın konuyla ilgili olarak kasıtlı ve bilerek bir yanıltma yapmadığı sürece objektif olmasıdır." Burada önemli olan nokta araştırmacının kendisini öznellikten bütün imkanlarıyla soyutlaması ve empati kurarak fikirlerini bu pencereden ortaya koymasındır. Bu açıdan Mezhepler Tarihi alanı ilgili olarak mezhepler üstü yöntemin, taraflı, subjektif ve savunmacı anlayıştan uzak, eleştirel bir bakış açısına sahip,

²⁵² Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", İslâmiyât Dergisi 4/4 (2001), s.32-36.

²⁵³ Harun Yıldız - Merve Görkem Zeren Akbulut, "İslam Mezhepleri İle Kültür Coğrafyası Arasındaki İlişkiler Üzerine Yöntemsel Bir Yaklaşım", s.43.

inançların parantez altına alındığı ve tabulardan uzak bir yöntemi ifade ettiğini söyleyebiliriz.²⁵⁴

Mezhepler üstü yöntem deyince akla gelen ilk isim Ethem Ruhi Fığlalı'dır. Kaleme aldığı eserler ile İslam Mezhepler Tarihi alanına yeni bir soluk getiren Fığlalı, kaynak kritiği üzerinde durmuş, mezhepleri incelerken herhangi bir mezhebin taraftarı veya karşısında duran biri olmadan mezhepler üstü bir yaklaşımı takip etmiştir. Fırkaların büyüme safhalarının doğru bir şekilde tetkik edilebilmesi için tarihi ve içtimai şartların göz önüne alınması gerektiğini ifade eden Fığlalı, Mezhepler Tarihi'nin birçok problemiyle ilgilenmeye çalışmış, bütün mezhepler hakkında birincil kaynaklara başvurarak incelemelerde bulunmuştur. Aynı zamanda kendisi bu alanın kaynaklarını ciddi bir tenkide tabi tutmuştur.²⁵⁵ Fığlalı, mezhepleri ortaya çıkaran itikâdî ve siyasi sebeplerin doğru anlaşılabilmesi için yapılan araştırmalarda kullanılan yönteme ve üsluba dikkat edilmesi, elimizdeki kaynakların kullanımında hassas davranılması gerektiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı Mezhepler Tarihi araştırmacılarına büyük görev düştüğünü belirtmiştir. Ayrıca klasik kaynaklardan bize ulaşan bilgi akışının sorgulanması gerektiğini, haberleri aktaran kişilerin siyasi fikirleri, şahsi görüşlerinin bu konuda önemli rol oynadığını savunmuştur. Bu açıdan alanın çalışma sahasının bazı zorluklar barındırdığını, bu konuya gereken hassasiyetin gözetilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁵⁶ Fığlalı bütün bunlardan hareketle, günümüz Mezhepler Tarihi araştırmalarında üzerinde durulması gereken hususun, imkân verdiği ölçüde birinci el kaynak kullanımına müracaat edilmesi, ele alınan mezhep, cemaat v.b. oluşumların kendi kaynakları kullanılarak ortaya koymaya çalışılması, aktarılan bilgi ve belgelerin çıkmış olduğu siyasi ve sosyal ortamın göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade eder.²⁵⁷

Fığlalı'nın mezheplerle ilgili yaptığı çalışmalarda, kendisinden önceki Mezhepler Tarihi yazıcılarına kıyasla, mezheplerin görüşlerini temel kaynaklarından faydalanarak ortaya koyması, esnek ve kucaklayıcı bir üslup ile hareket ederek mezheplerin insanlık adına yaptığı iyi ve yararlı işlere göre Mezhepler Tarihi alanında

²⁵⁴ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu" s.438-439.

²⁵⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2008.

²⁵⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.523-526.

²⁵⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler", Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir, 1985, (Bazı Problemler) s.369-377.

değerlendirilmesi gibi yeni fikirler ortaya atması, mezheplerin zihin dünyasını bilimsel metotlarla analiz etmeye çalışması, mezhepleri değerlendirirken kabul ettikleri görüşlerin hak-bâtıl olmalarını anlatmaktan ziyade İslam dünyasına ve medeniyetine olan katkılarından bahsetmesi ve mezhep kavramına kattığı derinlik sebebiyle bu alanın duayeni olarak yerini almıştır. Hasan Onat, İslam Mezhepleri Tarihi alanının bilimsel bir hüviyet kazanma yolunda en önemli rolü oynayan kişinin Fığlalı olduğunu iddia etmiştir.²⁵⁸ Aynı zamanda onun Mezhepler Tarihi alanının asıl kaynaklarına ulaşması, mezhepleri kendi kaynaklarından sunması, mezhep üyelerinin eserlerini temele alması ve eleştirel bir bakış açısıyla bu eserlere yönelik çalışmalar yapması mezhepler üstü bir yaklaşımı alana kazandırmasına yardımcı olmuştur. Onat, Fığlalı'nın sergilediği bu yaklaşımın Mezhepler Tarihi alanında bir ilk olduğunu ve bu yaklaşımın mezhepler üstü bir yaklaşım olarak adlandırıldığını ifade eder.²⁵⁹ Mezhepler üstü bir yaklaşım tarzıyla hareket eden Fığlalı, mezheplerle ilgili yapılacak olan çalışmaların, imkanlar ölçüsünde mezhep isimleri şeklinde etiket isimlerle değil, mezhebin şahısları ve fikirleri üzerinden yapılması gerektiğini ifade eder. Kendisi ele alınan mezhebin kendi döneminde farklı bir şekilde ifade edilebileceği, isminin sonradan ortaya çıkabileceği ya da muhalifleri tarafından verilebileceği ihtimalini göz önünde bulundurduğu için böyle bir tavır takınma yoluna gitmiştir. Bununla beraber incelenen mezheplerin birer beşer ürünü olduğu ve İslam ile aynı anlamı ifade etmediği gerçeğinden hareketle onlara karşı tarafgir bir tavır sergilenmemesi gerektiğini, fırkalara karşı eşit mesafede durmanın gerekliliğini belirtmiştir. Fığlalı ortaya koyduğu mezhepler üstü anlayışıyla, geçmişi ve geleneği kutsallaştırmanın önüne geçmeye çalışmıştır. Geçmiş asırlarda ve kendi zamanında ortaya çıkan mezheplerin birer din olarak görülmesi anlayışı, kendisinin bu metodu inşa etmesinde önemli rol oynamıştır. Kendisi dinin kusursuz, mezheplerin kusurlu olabileceğini savunarak, vücut bulmuş tüm mezheplere karşı eşit bir şekilde tavır alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bütün bunlarla beraber mezheplerin birer asırlık birikim olduğu, bu birikim aracılığıyla meydana gelen sorunlara çözüm bulunabileceğini beyan etmiştir.²⁶⁰

²⁵⁸ Ali Osman Gündoğan, *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s.247-249.

²⁵⁹ Ali Osman Gündoğan, *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s.245-249.

²⁶⁰ Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, "Mezhepler Tarihi Duayeni Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı ile Söyleşi" *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2018, s.485-491.

Bu yöntemin pratik hayattaki karşılığına baktığımız zaman bazı olumlu yönlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle mezhepler üstü yöntemde, İslam'ın farklı anlama biçimleri olan fırkaları ve dini yapıları ortadan kaldırma, bu yapıları dönüştürme veya değiştirme gayesi söz konusu değildir. Burada hedeflenen gaye, farklı dini düşüncelerin birer zenginlik olduğu gerçeğidir. Ayrıca bu yöntemin, farklı dini yorumların ve din ile din yorumları arasındaki ilişkinin doğru anlaşılmasına imkan sağladığını söyleyebiliriz. Onat' a göre bu yöntemin kullanılmasının “Alevilik-Sünnilik meselesinin problem olmaktan çıkarılmasına ve farklılıkların bir zenginlik olarak algılanmasına” zemin sağlayacağı iddia edilmiştir. Bunun sebebi ile ilgili olarak şu ifadeler kullanılmıştır: "Geleneksel dini yapılar, müntesiplerinin dini sorunlarına cevap vermede ve ihtiyaçlarını gidermede kifayetsiz kalmaktadır. Yeni açılımlar yapılabilmesi için bu geleneksel oluşumlarla din arasındaki bağlantıya eleştirel yaklaşmaya ve yapıcı sorgulamaya ehemmiyet vermek faydalı olacaktır. Böylece geleneksel dini oluşumları kutsallaştırmanın ve mezhebi taassuba düşmenin yolu kapanacak, toplumdaki farklı düşüncelere, bu düşünceleri kabul edenlere karşı saygı ve hoşgörü artacaktır." Ayrıca Mezhepler üstü yöntemde, farklı İslam yorumlarını bir araya getiren Allah, Hz. Muhammed, Ahiret inancı, Kur'an, Hz. Ali, Ehl-i Beyt gibi temel ve ortak değerlerin farklı yorum sahiplerinin kabul ettiği kaynaklar ve motiflerle desteklenmesi durumu vardır.²⁶¹

Sonuç olarak baktığımızda, İslam Mezhepleri Tarihi alanına Mezhepler üstü tutumuyla yeni bir soluk getiren Fığlalı, ortaya koyduğu bilgi ve belgelerle tesiri hala bugüne kadar ulaşacak bir metot inşa etmiştir. Kucaklayıcı bir üslup kullanması, mezhepleri hak veya bâtıl ayrımı yapmaksızın yaptıkları faydalı eylemlere göre mütalaa etmesi, fırkaları araştırırken kendi kaynaklarının esas alınarak bir araştırma yapılması gerektiğini ifade etmiş ve alanın Sosyal Bilimler içerisinde öne çıkmasında büyük katkılarda bulunmuştur. Bununla beraber araştırmalarında tarafsız bir tutum benimseyerek birçok Mezhepler Tarihi yazıcısını etkilemiş ve halen günümüzde kendisinin benimsediği bu tutum önemli derecede takipçi toplamıştır.

3.7. Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı Yöntemi

Son zamanlarda bilgi alışverişi yapma konusunda öne çıkan araçlardan biri medya olmuştur. Bünyesinde barındırdığı birçok imkân ve gelişmeler sayesinde ilgiyi

²⁶¹ <http://www.sonmezcutlu.net/> "Din Öğretiminde Mezhepler Üstü Yaklaşım" (Erişim: 14 Nisan 2024).

kendi üzerinde toplamayı başarmıştır. Birçok sosyal bilimin kendisinden faydalandığı bir araç olan medya, İslam Mezhepler Tarihi alanını da kendisine çekmiştir. Sahip olduğu dil ve görsel etkisiyle, Mezhepler Tarihi alanında yapılacak olan araştırmaların derinliğini arttırması hususunda önemli katkılarda bulunmuştur. Mezheplerin medyatik bir anlatım ile okuyucuyla buluşması noktasında, yazarların tercih ettiği bir yöntem olma konusunda çekiciliğini günden güne arttırmaktadır. Son zamanlarda başta Alevilik olmak üzere senkretik mezhepler üzerinde bu yöntemin kullanılması, söz konusu mezhepler ile alakalı daha tutarlı ve bilimsel bilgiye ulaşma noktasında daha sağlıklı bilgiler elde edilmesine yardımcı olacaktır. Bununla beraber bu yöntem kullanılırken, mezheplerle ilgili ortaya çıkan hadiselerin belli bir kültürü ve anlayışı kendi bünyesinde barındırdığı gerçeği de gözden çıkarılmamalıdır. Bu açıdan yazarların niyetini dışlayarak metni doğru anlamak mümkün görünmemektedir.²⁶²

Bu metodun kullanıldığı eserlere baktığımızda aklımıza gelen ilk ismin Taha Akyol olduğunu görürüz. Yazmış olduğu Hâricîlik ve Şîa adlı eserinde söz konusu mezhepleri medyatik bir tarzda ele almayı kendisine amaç edinmiştir. Medyanın içinden gelen bir isim olması ve Haricilik ile ilgili ilgisinin bulunması, kendisinin medya arenasında bu konuyu en bilenlerden biri olmasına katkı sağlamıştır. Kaleme aldığı eser haiz olduğu farklılıklar sayesinde toplum tarafından büyük ilgiyle karşılanmasına neden olmuştur. Mezheplerin incelenmesinde içtimai olayların etkisini aktarması, mezhepler ile alakalı sosyal-psikolojik analizler ortaya koyması, olaylarla ilgili sebep-sonuç bağlantısı kullanması, ilgi görmesine yardımcı olan hususlar arasında yerini almıştır. Bu açıdan yazdığı eser hem halk nazarında hem de akademik çevrede önemli yankılar uyandırmıştır.²⁶³

Taha Akyol zikri geçen çalışmasında medyatik Mezhepler Tarihi yazıcılığını kullanmıştır. Eserinde genel manada bilinen yöntemlerden birisine bağlılık göstermemiştir. Fakat konuların incelemesi yapıldığında her bir yöntemden ayrı ayrı istifade ettiği görülmüştür. Kendisinin kullandığı bu yöntemin esasları şu şekilde olmuştur:

²⁶² Orhan Ateş, *Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, s.55-56.

²⁶³ Orhan Ateş, *Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, s.58.

- a) Meydana gelen hadisler açıklanırken öncelik-sonralık ilişkisi göz önüne alınmaz.
- b) Eserler incelenirken sadece olayların anlatılması ile yetinilmez. Bununla beraber söz konusu eserlerin yazarları tarafından verilmek istenen fikri mesaj açığa çıkarılır. Bu yüzden psikolojik analizlere sıkça yer verilir.
- c) Ele alınan konular ve bu konuyla ilgili tespit edilen hususlar hızlı bir akış ile anlatılmaya çalışılır.
- d) Yaşanmış olaylar ele alınırken o dönemim şartları dışında günümüz terimleri ile izah yapılır.
- e) İslam kültür ve medeniyetinin bugüne kadar kat etmiş olduğu mesafe ve insanlığın gelişiminin sürekli devam edeceği gerçeği vurgulanır.²⁶⁴

Bu yöntemin geliştirmiş olduğu esasların bir kısmının tenkide uğradığını ifade edebiliriz. Bu tenkitler arasında gerçeğe ulaşma noktasında yargılayıcı ve damgalayıcı etiketler kullanması, olay örgüsünün ve ortaya konan sonuçların hızlı bir biçimde aktarılması sonucu okuyucunun zorluk yaşaması, yazarın dikte ettiği fikirlerin muhataplarına karşı kabule zorlanması, Mezhepler Tarihi ile ilgili günümüz kavramlarının kullanılarak mezheplerin yaşadıkları dönemleri yansıtmaması açısından eksiklik taşıması ve bazı mezheplere yönelik genellemeler yapılması gibi hususlar yer alır.

Sonuç olarak sosyal hadiselerin açığa kavuşturulmasında sosyal ve psikolojik analizlere gitmesi, geleneksel anlatım yöntemlerinden birine bağlı kalmayarak farklı bir yol izlemesi, günümüz imkanlarını kullanarak dikkat çekmesi ve görsel bir anlatıma sahip olması bakımından bu yöntemin İslam Mezhepleri Tarihi alanının bir kazanımı olduğunu ifade edebiliriz.

3.8. Metin Analizi Yöntemi

Bu yöntem, müstakil bir konunun teferruatlı bir şekilde incelenmesine yönelik metin merkezli analizlerin sunulduğu bir yöntem biçimidir. İslam Mezhepler Tarihi eserlerinde bu yöntem, daha ziyade klasik metinlerin ya da arşivlerin incelenmesi ve aktarılması hususunda kullanılır. Bu yöntem de klasik Mezhepler Tarihi kaynakları

²⁶⁴ Orhan Ateş, *Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, s.65-66.

araştırılıp, bu kaynaklardan yola çıkılarak çeşitli analizler yapılır. İncelenen bir mezhep veya bir konu, ilişkili olduğu temel kaynakların araştırılmasıyla ortaya konur. Araştırmacılar klasik metinlerden yola çıkarak analiz yapmaya çalışırlar. Son zamanlarda İslam Mezhepler Tarihi alanında çalışma yapan araştırmacılar, bir fikir veya mezhep hakkında yargıda bulunurken veya bir analiz yaparken klasik metinlerden yola çıkarak çalışmalarını oluşturduklarını söyleyebiliriz. Bu yöntemin kullanıldığı çalışmalar baktığımızda Ethem Ruhi Fırlalı'nın *İbâdiye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri, Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı, İlk Şîî Olaylar* çalışması karşımıza çıkar. Fırlalı, yaptığı bu çalışmalarını metin analizi yöntemini kullanarak ortaya koymuştur. Söz konusu bu araştırmalarda incelenen mezhepler, asli kaynaklara müracaat edilerek ortaya koyulmuş, daha sonra ise yazar tarafından çeşitli yargı ve analizlerde bulunulmuştur.²⁶⁵ Mehmet Kalaycı'nın *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi* adlı eseri de metin analizi yöntemiyle kaleme alınan bir diğer eserdir. Yapılan bu çalışmada tabakât ve biyografik eserlerin, siyasi ve sosyal tarih eserlerinin, makâlât türü ve kelami eserlerin kullanıldığı müellif tarafından çalışmanın giriş kısmında ifade edilmiştir.²⁶⁶ Söz konusu klasik metinleri çalışmasında kullanan Kalaycı, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bütün bunları yaparken metin analizi yönteminden yararlanmış ve çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁶⁷ Bu yöntemin kullanıldığı bir başka çalışma, Cemil Hakyemez'in *Gaybet İnancı ve Şîilik'teki Yeri* çalışmasıdır. Bu çalışmada gaybet fikrinin doğuşu, oluşumu süreci, Şîa içerisinde gaybet telakkisi ve gaybetin bir inanç formu haline gelmesi ele alınır.²⁶⁸ Tüm bu konular ele alınırken Şîa ile bilgi kaynağı olan temel kaynaklar kullanılmaya çalışılır. İbn Babaveyh el-Kummî, Naşî el-Ekber, Nevbahtî, Nu'manî ve Şeyh Müfid gibi Şîa ile ilgili çalışma yapan müelliflerin eserlerinden yararlanılmıştır. Metin analizi yönteminden hareketle incelenen konular, temel kaynaklardan yola çıkılarak ve çeşitli değerlendirmelerde bulunarak okuyucuya aktarılmıştır.²⁶⁹ Metin analizi yönteminin kullanıldığı bir diğer eser Reyhan Erdoğan Başaran'ın *Nusayrîlik İshakîlik Alevîlik -Tarih, Literatür ve İnanç* adlı eseridir. Klasik

²⁶⁵ bk. Ethem Ruhi Fırlalı, *'İlk Şîî Olaylar'*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXVI; *'Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalar Ayrılışı'*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXII; *'İbâdiye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri'* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXI.

²⁶⁶ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, s.7-26.

²⁶⁷ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, s.297-300.

²⁶⁸ Cemil Hakyemez *Gaybet İnancı ve Şîilik'teki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 29-57.

²⁶⁹ Cemil Hakyemez *Gaybet İnancı ve Şîilik'teki Yeri*, s.214-217.

Nusayrî kaynaklar dikkate alınarak oluşturulan bu eserde, Nusayrîliğin, İshakîliğin ve Alevîliğin tarihsel süreçleri, Nusayrî itikâdî ve bâtinî öğretiler, Nusayrî ve İshakîlik literatürü ele alınmaktadır.²⁷⁰ Aynı zamanda Nusayrîlik ile aynı zaman diliminde ortaya çıkan İshakî bâtinî öğretinin Nusayrî itikadından nasıl farklılaştığı hususuyla, Nusayrîlik ve Alevîlik oluşumları temel kaynaklar göz önüne alınarak karşılaştırmalı bir tarzda ele alınmıştır.²⁷¹ Eserde incelenen konular, metin analizi yönteminden hareketle, söz konusu oluşumların temel kaynakları göz önünde bulundurularak okuyucuya aktarılmış ve söz konusu oluşumlar ile alakalı çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.²⁷² Bu yöntem ile ilgili olarak örnek vereceğimiz son eser, Doğan Kaplan'ın kaleme aldığı *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik* adlı eserdir. Söz konusu eser, Aleviliğin sözlü geleneğine dayalı birikiminden ziyade, temel yazılı kaynaklarını esas almaktadır. Aleviliğin sosyal, politik sebeplerden dolayı kapalı bir toplum olma özelliği göstermesinden ve bundan dolayı varlığını sözlü geleneğe dayalı olarak devam ettirmesinden yola çıkan yazar, bu sözlü geleneğin dayandığı yazılı çalışmaların da bulunduğunu iddia etmektedir. Kaplan'a göre, Aleviliğin yazılı metinler, olduğu ya da olabileceği ihtimali göz ardı edilmiştir. Bu açıdan yazar, Aleviliğin başlıca yazılı metinleri olarak Buyrukları gündeme getirmiş ve bu metinleri hem menşei hem de muhteva yönünden incelenmesini esas almıştır.²⁷³ Bu açıdan bakıldığında Kaplan'ın metin analizi yöntemini kullandığını, temel eserlerden istifade ederek değerlendirmelerde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, klasik metinlerin incelenmesini esas alan metin analiz yöntemi, İslam Mezhepler Tarihi alanının temel metinlerini göz önünde bulundurarak mezhep veya konu odaklı yapılan çalışmalarda yazarların kullandıkları yöntemlerden biri olmuştur. Mezhepler Tarihi yazıcıları söz konusu klasik birikimi aktarırken yaptıkları değerlendirmeler ile eserlerini oluşturmuşlardır.

²⁷⁰ Reyhan Erdoğan Başaran, *Nusayrîlik İshakîlik Alevilik -Tarih, Literatür ve İnanc-*, s.19-74.

²⁷¹ Reyhan Erdoğan Başaran, *Nusayrîlik İshakîlik Alevilik -Tarih, Literatür ve İnanc-*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023, s.7-9.

²⁷² Reyhan Erdoğan Başaran, *Nusayrîlik İshakîlik Alevilik -Tarih, Literatür ve İnanc-*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023, s.109-112.

²⁷³ Neslihan Avcı, *Doğan Kaplan'ın "Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik" Adlı Eserinin Değerlendirmesi*, Darulfunun İlahiyat Kitap Değerlendirmesi, 34(1), s.317.

3.9. Ampirik Yöntem

Mezhepler hakkında gözlem ve mülakat yoluyla saha çalışması yapılarak, mezhepler hakkında veri elde etmeye çalışan yönteme ampirik yöntem denir. Bu yöntem kullanılarak mezhepler bölgesel olarak incelenir. Mezheplerin günümüzdeki durumları, yaşadıkları coğrafya, müntesiplerinin sayısı ve faaliyetleri bu yöntemden istifade edilerek ortaya koyulmaya çalışılır. Özellikle son dönemde ortaya çıkan Müslüman oluşumlar bu yöntem kullanılarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu yöntemin kullanıldığı eserlere baktığımızda, Cenksu Üçer'e ait olan *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik* adlı eserini örnek olarak verebiliriz. Anadolu Aleviliğinin önemli merkezlerinden biri olan Tokat bölgesindeki Aleviliği inceleyen bu çalışmada, Alevilik kavramı, tarihsel süreci, Tokat yöresindeki yapılanması ve inanç esasları ele alınmıştır.²⁷⁴ Üçer, Aleviliğin Tokat bölgesindeki teşkilatlanmasından hareketle geleneksel Aleviliğin mevcut yapısını ortaya koymak için Ampirik yöntemden istifade etmiştir. Tokat yöresindeki Alevilerin yapılanması, coğrafi dağılımları ve nüfus sayıları bu yöntemle ortaya koyulmaya çalışılmıştır.²⁷⁵ Çalışmada, Alevilerin Tokat yöresindeki coğrafi dağılımları, merkez ve ilçeler kapsamında şemalarla gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Tokat ilinde bulunan 677 kasaba ve köyden 192'sinde sadece Alevilerin yaşadıkları belirtilmiştir.²⁷⁶ Üçer'in bu çalışmasında kullandığı metodoloji ve bölgesel anlamda elde ettiği veriler sayesinde ulaştığı sonuçlar, güncel manada Alevilik ile ilgili yapılacak çalışmalara örnek teşkil edecek bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.²⁷⁷ Ampirik yönteminin kullanıldığı bir diğer çalışma Ahmet Turan'a ait *Yezidiler* çalışmasıdır. Bu çalışmada, Yezidiler'in bulundukları yerler ve nüfus dağılımları saha çalışması yapılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde Siirt, Diyarbakır, Mardin, Şırnak ve Şanlıurfa illerinde yoğunlukla bulundukları ifade edilmiş, söz konusu illerin ilçe ve köylerindeki Yezidi nüfus sayısal verilerle aktarılmıştır.²⁷⁸ Bununla beraber Metin Bozkuş'a ait *Bahâîliğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)* adlı çalışması da ampirik yöntemle kaleme alınmış çalışmalar arasında sayılabilir. Söz konusu

²⁷⁴ Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Ankara Okulu Yayınları, 2010, s.5-7.

²⁷⁵ Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, s.181-225.

²⁷⁶ Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, s.204-225.

²⁷⁷ Kıyasettin Koçoğlu, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 58 (2011) s.226.

²⁷⁸ Ahmet Turan, *Yezidiler*, Ondokuzmayıs Eğitim Fakültesi Dergisi 1 (1986) s.188-189.

çalışmada Bahailiğin arka planı ve söylemi, Bahâullah'tan sonra Bahailiğin durumu, günümüzde Bahailiğin teşkilat yapısı, Sivas ve çevresinde Bahailiğin durumu ele alınmaktadır. Bozkuş, Türkiye'de, Bahâiliğin yayıldığı ve Bahâî öğretim üyelerinin bulunduğu iller ve üniversiteler arasında Sivas'ın bulunduğu gerçeğinden hareketle, bölgesel bir çalışma yapmayı hedeflediğini söylemektedir. Ampirik yöntemden istifade eden Bozkuş, Sivas'ta yaşayan Bahâîler ile görüşüğünü ve bu bölgede çeşitli gözlemler yaptığını ifade etmektedir.²⁷⁹ Bozkuş, bugün Dünya'da 82 ülkede millî mahfil bulunduğunu, Türkiye'de ise, sayılarının 62 olduğunu, Sivas'ta ise Bahâîliğe ait bir ofis ve mezarlık bulunduğunu, burada çalışma saatlerinde kitap okunup, siyasi olmayan işlerle uğraşıldığı ifade etmektedir. Ayrıca bugün Sivas civarında seksen kadar köyde 300 kadar Bahâî'nin yaşadığını söylemektedir.²⁸⁰ Son olarak Yasin İpek'e ait *Yeni Bir Dini Hareket Olan Bahâîlikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye'de Bahâîler* adlı eseri örnek olarak verebiliriz. Bu çalışmada, Bahâiliğin tarihsel süreci, tebliğ faaliyetleri, Bahâiliğin Türkiye'deki tarihi ve ülkemizdeki teşkilatlanmaları ele alınır.²⁸¹ Aynı zamanda ampirik yöntemden hareketle, ülkemizdeki Bahâîlerin kurumsallaşmaları, yoğun olduğu bölgeler ve nüfusları bu çalışmada ele alınmaya çalışılmıştır.²⁸²

3.10. İnternet Aracılığıyla Mezhepleri Ele Alma Yöntemi

Geçtiğimiz son asırda teknoloji alanında gerçekleştirilen önemli atılımlar sosyal bilimler alanını da etkilemiştir. Ortaya çıkan birçok araç, teknik ve kaynak yapılan araştırmalarda kullanılmıştır. Daha önce var olan ve klasikleşen teknikleri yeniden oluşturma hedefine girişen bilim dalları, uyguladıkları metotları tekrar gözden geçirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Ortaya çıkan gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Müslümanlar, İnternet ortamında bazı çalışmalar gerçekleştirmiştir. İslam coğrafyasında yapılan İnternet faaliyetlerini kaydetmeyi amaçlayan bazı araştırmacılar, yapılan faaliyetleri sistematik bir şekilde insanların istifadesine sunmuştur. Daha sonraki süreçte Üniversitelerin de bu ameliyeye dâhil olmasıyla süreç

²⁷⁹ Metin Bozkuş, *Bahâiliğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/6 (2002) s.140-143.

²⁸⁰ Metin Bozkuş, *Bahâiliğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)* s.147-149.

²⁸¹ Yasin İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olan Bahâîlikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye'de Bahâîler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/59 (Ekim 2018) s.1328-1335.

²⁸² Yasin İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olan Bahâîlikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye'de Bahâîler* s.1335-1336.

resmi bir hale gelmiştir. Bu minvalde İslam Mezhepler Tarihi alanında ortaya konulan çalışmalar, İnternet ortamında konuyla ilgisi olan araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu çalışmalar, yaşayan İslam Mezhepleri araştırmalarında İnternet'in sunduğu imkânları detaylı bir şekilde bize aktarmıştır.²⁸³

Yapılan araştırmalar sonucu günümüzde varlığını devam ettiren mezheplerin önemli bir kısmı, İnternet mecrasında aktif rol oynamaktadır. Yabancı ülkeler tarafından kurulan ve yayıldığı yerlerdeki takipçilerine maddi destek sağlayan İnternet siteleri birkaç amaç üzerine kurulmuştur. Bunlara baktığımızda, mezhep üyelerinin bilgilendirilmesi, gündemde olan konuların tartışılması, üyelerin birbirleriyle olan etkileşiminin artırılması, mezhep içinde ortaya çıkan sorunlara yönelik cevap üretilmesi gibi hususlar karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber mezhebin tanıtımının gerçekleştirilmesi, mezhebin uğradığı eleştirilerin bertaraf edilmesi, mezhebin diğer coğrafyalarda yayılmaya çalışılması gibi amaçlarının da olduğunu ifade edebiliriz. Araştırmalar neticesinde Zeydilik ve Nusayrilik istisna tutulursa geriye kalan tüm mezheplerin İnternet ortamını aktif bir şekilde kullandıkları ortaya konulmuştur. Kurdukları web siteleri ile takipçileriyle iletişime geçmişlerdir. Mezheplerin dışında bazı cemaat ve yapılanmaların da internet ortamında varlığını sürdürdüğünü ifade edebiliriz. Zikri geçen bu sitelerin araştırmacılar için bir kılavuz görevi gördüğünü, bu sitelerin sistematik bir şekilde araştırmacıların hizmetine sunulmasının birçok külfeti de ortadan kaldırdığını söyleyebiliriz.²⁸⁴

Yapılan bu çalışmada, internetin yaşayan İslam mezhepleri araştırmalarında sağladığı katkılar şu şekilde sıralanmıştır:

- a) Mezhebin, cemaatin veya herhangi bir yapının tarihsel serüvenini, fikri arka planını veya sistemini zikri geçen yapının bizatihi kendisinden öğrenilebilmeye yardımcı olmaktadır.
- b) Zümreler hakkında yapılan araştırmaların derli toplu bir şekilde bulunmasını sağlar.

²⁸³ Mehmet Ali Büyükkara, " Yaşayan İtikâdî İslam Mezhepleri Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak İnternet, Ekev Akademi Dergisi c. 1 sy. 3 (Kasım 1998), s.245.

²⁸⁴ Mehmet Ali Büyükkara, " Yaşayan İtikâdî İslam Mezhepleri Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak İnternet, s.248.

- c) Mezheplerin ana kaynaklarına rahat bir şekilde ulaşma fırsatı tanımaktadır. Sanal ortamda sunulan kitap hizmeti basılı kitap, uygun mekân ve yeterli bütçe gibi kalemleri azaltacağı için tasarruf imkânı sağlayacaktır.
- d) Oluşumların teşkilat şemasına erişebilmek, günümüzdeki uzantılarını tespit edebilmek adına kolaylık sağlamaktadır.
- e) Mezheplerin gündeme dair beyanlarını takip edebilme fırsatı verir.
- f) Zümrelerin yekdiğerine karşı yapmış oldukları tartışmalar ve verilen cevaplar birincil elden öğrenilir.
- g) Mezhep müntesiplerinin fırka içerisinde olup biten sorunlardan hemen haberdar olmasına katkı sağlar.
- h) Mezheplerin süreli veya süresiz, basılı veya basılı olmayan yayınlarını, görsel, işitsel çalışmalarını takip edebilmek için önemli imkânlar sunmaktadır.
- i) Günümüz oluşumlarının kendilerini tanıtmak için başvurduğu ilk mecra olan İnternet, ortaya çıkan yeni oluşumları tanımak isteyen araştırmacılara büyük fırsatlar sunmaktadır. Bu açıdan hem kendini tanıtan mezhep hem de mezhebi tanımak isteyen araştırmacı için az bir zaman ve maliyet ile bu imkânların sunulduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç olarak baktığımızda, insanların istifadesine sunabileceği birçok olanağa sahip olan İnternet, İslam Mezhepler Tarihi sahasında araştırma yapacak olan kişilere büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Araştırılacak mezhep, cemaat veya dini bir oluşum hakkında bilgi edinebilmek için önemli bir kaynaklık görevi üstlenmiştir. Bu alanda yapılan incelemelerde, İnternetin referans olarak kullanılmasının günden güne arttığını da ifade edebiliriz.²⁸⁵

3.11. Yöntemler Üzerine

Cumhuriyetten öncesi ve sonrası İslam Mezhepler Tarihi yazıcılığında birçok yöntem kullanılmıştır. Kullanılan metotlardan bazıları çağın ihtiyaç ve sorunlarına cevap verebilmiş bazıları ise bu konuda yetersiz kalmıştır. Yukarıda ele aldığımız yöntemlerden yola çıkarak günümüz Mezhepler Tarihi yazıcılığında yöntem

²⁸⁵ Mehmet Ali Büyükkara, " Yaşayan İtikâdî İslam Mezhepleri Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak İnternet, s.258-259.

konusunda dikkat edilmesi gereken hususları genel bir tablo çizmek adına paylaşmak istiyoruz.

1. İslam Mezhepleri Tarihi yazarı yöntemsel hatalara düşmemek için mezhep isimlerinin kökeni konusunda araştırmalar yapmalıdır. Bu noktada mezheplerin izah edildiği bölümlerde, mezhep adının direkt kullanılması yerine tartışmayı fikirler ve şahıslar üzerinden yürütmek daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Mezhep adının kullanılmasının zorunlu olduğu yerlerde, literatürde yer edinmiş isimlerin seçilmesine de dikkat edilmesi gerekir.

2. İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında bir mezhebe atfedilen görüş yerine, o mezheple bağlantısı bilinen kişilerin görüşlerine müracaat edilmelidir. Böylece, genellemeci tutumlardan kaynaklanan önyargının önüne geçilmesi mümkün olacaktır.

3. İslam Mezhepleri Tarihi araştırmacısı bir mezhep ya da dini görüşe sahip olabilir. Araştırmacının yaptığı çalışmalarda, sahip olduğu bu anlayışı bir kenara koyma konusunda gayret göstermemesi tarafsız kalamaması anlamına gelecektir. Bu açıdan ele alınan meselelerde tarafsız olmak, Mezhepler Tarihi yazarlarının göstermesi gereken bir tutum olmalıdır. Bunlarla beraber araştırmacının kendisinden ya da çalışılan eserlerden kaynaklanan bazı problemler ortaya çıkabilir. Bu problemlere karşı araştırmacının, ele aldığı eserlerin etkisi altında kalmaması gerekir. Aynı zamanda yaptığı akademik çalışmalarda normatif bir yaklaşım yerine deskriptif yaklaşım sergilemelidir.

4. Araştırmacı ulaştığı bilgilerin doğruluğunu bir süzgeçten geçirmelidir. Hicri birinci asırdan günümüze kadar ulaşan bilgi ve belgelerin doğruluğu ve güvenilirliği araştırılmalıdır. Söz konusu mevzu ile alakalı geçmiş asırlarda mezheplerin fikirlerini meşrulaştırmak, yekdiğerini cevaplar üretebilmek, geçmiş asırlarla irtibat kurmak için sahte zincirler kurmak gibi faaliyetlerin yapıldığı bilinmektedir. Bu noktada İslam Mezhepler Tarihi yazarlarının zikri geçen bilinçle hareket etmesinin önemli olduğunu ifade edebiliriz.

5. İslam Mezhepler Tarihi yazarı asırlardır kullanıla gelmiş olan etiketlerden kaçınması gerekir. Bazı şahsiyetlerin ya da zümrelerin çeşitli sıfatlarla ya da tanımlarla ele alınması durumu sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu açıdan araştırmacının kullanılan ifadelerin doğruluğunu tespit etmesi gerekecektir.

6. İslam Mezhepleri Tarihi yazıcısı güncel problemlerden haberdar olmalıdır. Ortaya çıkan yeni akım ve fikirleri araştırmalı ve bunlarla ilgili değerlendirmelerde bulunmalıdır. Özellikle günümüzde mezhep özelliği taşımayan dini oluşumlar, modern reformist hareketler, çağdaş İslam akımları ve günümüz mehdilik anlayışı İslam Mezhepler Tarihi yazıcılığı için son derece önem arz eden konular olduğunu söyleyebiliriz.

7. İslam Mezhepler Tarihi'nin ilgi alanı oldukça geniştir. Konusu itibariyle geniş bir yelpazesi olması diğer bilim dalları ile irtibat kurması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Mezhepler Tarihi araştırmacısının da diğer sosyal bilimlerden gerekli ölçüde istifade etmesi gerekir.²⁸⁶

8. Mezhepler Tarihi yazılığında olmazsa olmaz ilkeler vardır. Bu ilkelerin her zaman göz önünde bulundurulması gerektiğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki Mezheplerin din ile özdeşleştirilmemesidir. Mezheplerin din ile aynı anlamı ifade ettiğini kabul etmenin İslam'ın evrenselliğine hâlel getireceğini söyleyebiliriz. Diğer ilke ise tekfir eden söylemden uzak durmadır. Tekfirci bakış açısı İslam toplumundaki fitneler artmasına, zümrelerin birbirlerine karşı düşmanca tavır sergilemesine sebep olmuştur. Bu anlayışın hiçbir şekilde İslam ile bağdaşmayacağını ifade edebiliriz. Son ilke ise İslam'ın temel prensipleriyle meydana getirilen İslam Paydasıdır. Nasların dışında bir otorite olmaması gerektiğini, dinde zorlamanın olamayacağını, inanç meselesinin Allah ile kulları arasında bir mesele olduğunu ifade eden bu ortak paydada Müslümanların buluşması, İslam medeniyetinin güçlü bir gelecek inşa etme noktasında büyük öneme sahiptir.²⁸⁷

Sonuç olarak İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmalarda, bir mezhep ortaya konulurken onun hangi sebeplerden dolayı oluşmuş olduğu, söz konusu bu sebeplerin tek bir nedene bağlı kalmaması ve arkasında ne gibi farklı saiklerin bulunduğu ortaya konulması, ele alınan mezhebin yaşadığı zamana göre belirlenmesi, o günün şartlarının esas alınması, kaynaklarda bulunabilecek tarafgirlik ve çarpıtma gibi yönlendirmelere karşı dikkatli olunması, mezheplere, kurucularına ya da müntesiplerine karşı oluşturulmuş olabilecek gerçek dışı kurgulamalardan

²⁸⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s.450.-481.

²⁸⁷ Fatih Topaloğlu, "Hasan Onat'a Göre İslâm Mezhepleri Ve Müslümanlar Arasındaki İlişkiler - Sorunlar ve Öneriler", s.187-190.

kaçınılması, zamana baēlı fikir deēiřiklikleri ve kavram kaymalarına karşı dikkatli olunması gerekmektedir. Günümüzde yaşayan mezheplerle ilgili çalışmalar yapılırken de daha çok m şahedeyi temel alan bilim dallarının metotlarından faydalanılması önem arz etmektedir.

4. SONUÇ

Cumhuriyet Dönemi'nde İslam Mezhepler Tarihi alanında önemli yenilikler meydana gelmiştir. Alana yeni içerikler girmiş, farklı yöntemler ve yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bununla beraber İslam Mezhepler Tarihi alanına, geçmişte ortaya çıkıp tekrar gündeme gelen veya yeni ortaya çıkan problemlerde dâhil olmuştur.

1980 sonrası Cumhuriyet Dönemi İslam Mezhepler Tarihi eserlerinin içeriğinin oluşturulması baktığımızda, birçok klasik eserin kaynak olarak kullanıldığını görürüz. Gerek mezheplerin gerekse alan içindeki konuların aktarılmasında, Şehristânî, Bağdâdî, Nevbahtî, Eş'arî, ve İbn Hazm gibi müelliflerin eserlerinden oldukça alıntı yapmışlardır. Bununla beraber ilk bölümde bahsettiğimiz diğer klasik eserlerden kısmi olarak yararlanmışlardır. Modern dönemde teşekkül eden Müslüman topluluklarının aktarılması hususunda ise, bazı kaynakların söz konusu oluşumları mezhep, oluşum, din veya bir zümre olarak gördüklerini söyleyebiliriz. İncelediğimiz eserlerde aktarılan bu oluşumlar ana kaynaklarından istifade edilerek sunulmuştur. İçerik anlamında isimlendirmeleri, doğuşu, teşekkülü, temel fikirleri, müntesipleri, yayıldıkları yerler ve günümüzdeki durumları ele alınmıştır. Popüler söylemin Mezhepler Tarihi yazıcılığındaki yeri konusunda temel aldığımız eserlerin yanında bu konu ile ilgili yapılan çalışmalardan da faydalanılmıştır. Burada Batı dillerinde dinî gruplaşmalar ve ayrışmalar için kullanılan ortodoks, heterodoks, sekt, okultist ve ezotorik gibi değer yüklü kavramlar ile radikal, fundamentalist, entegrist gibi fikri betimlemeler barındıran kavramların, İslam mezheplerini izah etmek için kullanılmasının çoğu zaman aynı muhteva ve anımsatma özelliğine sahip olmadığı için yanıltıcı sonuçlar doğurduğu ifade edilmiştir. Bu dönemin eserlerinde görülen temel problemlere baktığımızda, Mezhepler tarihi kaynaklarının güvenilirliği sorunu, mezhepleri isimlendirme ve sınıflandırma sorunu, mezhepleri Hz. Peygamber dönemi ile ilişkilendirme sorunu, tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemi, terminoloji sorunu, fikirlerin anonimleştirilmesi sorunu ve mezheplerin görüşlerinin tespit edilmesi sorunu karşımıza çıkmıştır.

Söz konusu incelediğimiz dönemde kullanılan veya bu eserlerde konu olarak araştırması yapılan yöntemlere baktığımız zaman, savunmacı ve reddiyeci yöntem, mezhepleri alfabetik sırayla ya da coğrafi dağılıma göre inceleme yöntemi, normatif-teolojik yöntem, sosyal-pozitivist yöntem, tarihsel ve sosyolojik yöntem, karşılaştırma

yöntemi, zihniyet çözümleyici yöntem, mezhepler üstü yöntem, ampirik yöntem, metin analizi yöntemi, medyatik mezhepler tarihi yazıcılığı yöntemi ve internet aracılığıyla mezhepleri ele alma yöntemi karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntemlerin bazıları birbirinin devamı gibi görülse de, diğer bir kısmı önceki yönteme zıt bir anlayışla ortaya çıkmıştır. İncelediğimiz eserlerin bazılarında tek bir yöntem kullanılırken bazen de bir eserde birkaç yöntem beraber kullanılmıştır.

Sonuç olarak, 1980 sonrası Cumhuriyet Dönemi içerisinde kaleme alınan ders kitabı niteliğinde olan İslam Mezhepleri Tarihi eserlerini incelediğimiz bu çalışmamızda, eserlerin yöntem ve içerik bakımından analizlerini yapmaya çalıştık. Cumhuriyet Dönemi ile birlikte alana dâhil olan konulardan, yöntemlerden ve problemlerden bahsettik. Tüm bu meseleleri özgün bir şekilde karşılaştırılıp tasnif ederek, başlıklar halinde ortaya koymaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Âdem Arıkan, "*Kitâbu'l-Makâlât Ve Maahu Uyûnu'l-Mesâil Ve'l-Cevâbât*," e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi 11,(Güz 2018).
- Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2018).
- Ahmet İshak Demir, "*Uluslararası Muhammed b. Tavî et-Tancî Sempozyumu'nun Ardından*," e-makâlât Mezhep Araştırmaları IV/2 (Güz 2011).
- Ahmet Turan, *Yezidiler*, Ondokuzmayıs Eğitim Fakültesi Dergisi 1 (1986).
- Ali Osman Gündoğan, *Ethem Ruhi Fırlalı'ya Armağan*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002.
- Avni İlhan, "*İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları*", İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24- 25 Kasım 1995), Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu (yay. haz.), Ankara, 1996.
- Betül Yurtalan, "*Mezhepler Tarihinde Anonim Fikirler Sorunu*", Mezhep Araştırmaları Dergisi 9/2 (Güz 2016).
- Cemil Hakyemez Gaybet İnancı ve Şiilik'teki Yeri (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).
- Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012, s.24-49.
- Ethem Ruhi Fırlalı, "*İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler*", Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir, 1985, (Bazı Problemler).
- Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2008.
- Ethem Ruhi Fırlalı, "*el-Fark Beyne'l-Fırak*," Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.12.
- Ethem Ruhi Fırlalı, "*Kâdiyânîlik*" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.24.
- Ethem Ruhi Fırlalı, 'İbâdiyye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri' Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXI.
- Ethem Ruhi Fırlalı, 'Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalar Ayrılığı', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXII;
- Ethem Ruhi Fırlalı, 'İlk Şîî Olaylar', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXVI.
- Fatih Topaloğlu, "*Hasan Onat'a Göre İslâm Mezhepleri Ve Müslümanlar Arasındaki İlişkiler - Sorunlar Ve Öneriler-*", e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi 14, sy.1 (Bahar 2021).
- Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, DİB Yayınları, 2016.
- Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, Ankara: Bilay Yayınları, 2022.
- Halil İbrahim Bulut, "*Mehmet Şerefettin Yaltkaya ve "Yezîdîler" Başlıklı Makalesi*", Mezhep Araştırmaları Dergisi 10/1 (Bahar 2017).
- Harun Yıldız, "*Kalhâtî*," Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c. ek 2.
- Harun Yıldız, "*Hâricîlerin Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvan Örneği*", e-makâlât Mezhep Araştırmaları, II/2 (Güz 2009).
- Harun Yıldız - Merve Görkem Zeren Akbulut, "*İslam Mezhepleri İle Kültür Coğrafyası Arasındaki İlişkiler Üzerine Yöntemsel Bir Yaklaşım*", Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 5, Sayı: 20 (Şubat 2018).
- Hasan Gümüşoğlu, *İslam'da İtikâdî Mezhepler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2022.

- Hasan Onat, “İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlamı ve Önemi”, *Ku'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).
- Hasan Onat, *İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, “Mezhepler Tarihi Duayeni Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıglalı ile Söyleşi” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2018, s.485-491.
- Hüseyin Ovacı, “*Mehmet Şerafeddin Yalıtıkaya'nın (1879 – 1947) Mezhepler Tarihi İle İlgili Çalışmaları Tahlil ve Değerlendirme*”, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
- Ismail Fahmy Pasha, “*Vehhâbî Düşüncenin Dayanağı*”, çev. İlhan Zengin, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, Haziran, (2019).
- İbrahim Hakkı İnal, “*Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği*”, *Usûl*, 11 (2009/1).
- İlyas Üzüm, “*Fıraku'ş-Şîa*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.13.
- Kadir Gömbeyaz, “*Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*” (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).
- Kıyasettin Koçoğlu, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 58 (2011).
- Mahmut Şevket Ustaosmanoğlu, *İslam'da Mezhepler ve Düşünce Tarihi*, İstanbul: 2020.
- Mehmet Akcan, “*Ebu'l Hüseyin el-Malatî'nin et-Tenbîh ve'r Red 'alâ Ehli'l Ehvâ ve'l Bida' Adlı Eserinin İslam Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*”, (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).
- Mehmet Ali Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepler Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2010. *Sorunlar*”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2006.
- Mehmet Ali Büyükkara, “*Yaşayan İtikâdî İslam Mezhepleri Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak İnternet*”, *Ekev Akademi Dergisi* c. 1 sy. 3 (Kasım 1998)
- Mehmet Ali Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepler Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010.
- Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Mehmet Ali Büyükkara, “*Vehhâbîlik*” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.42.
- Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- M. Kübra Çiftaslan Gebel, “*Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî'nin er-Red alâ ehli'l bida'i ve'l ehvâi'd-dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi*”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), s.228-229.
- Mehmet Kubat, *İslam Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2022.
- Mehmet Kubat, “*el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihi'ndeki Yeri*”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Güz 2010).
- Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2022.

- Mehmet Sever, "Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Düşünce Tarihçiliğinde İtikadî Ve Siyasî İslam Mezhepleri: Mehmed Ali Aynî'nin Görüşleri Ve Değerlendirilmesi" e-makâlât Mezhep Araştırmaları 13, sy.1 (Bahar 2020).
- Mehmet Ümit, Zeydiyye - Mu‘tezile Etkileşimi - Zeyd b. Ali’den Kāsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar -, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Metin Bozkuş, *Bahâîliğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/6 (2002).
- Muhammed Arkoun, *İslam Tarih Yazımında Yöntem Sorunu*, çev. Cemaladdin Erdemci, Yasin Aktay (Ankara: Tezkire, 1994, sayı: 6) s.9.
- Muhammed Cevâd Meşkûr, *Sa’d b. Abdillâh Eş’arî Kummî’nin Kitabı’l-Makâlât’ı ve Nevbahtî’nin Fıraku’s-Şîa Eseri ile Mukayesesi*, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I (Nisan), 2013. çev. Şahin Ahmetoğlu.
- Muhammed Mücahid Dünder, "Söylem’in Dönemsel Evrimi ve Mezhepler Tarihinde Tarafsızlık Sorunu:-Ethem Ruhi Fığlalı ve Çağdaş İslam Mezhepleri Adlı Eserine Sosyopolitik Bir Bakış-, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, Bahar-2022.
- Muhammed b. Tavî et-Tancî, *İslam’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, e-makâlât Mezhep Araştırmaları, IV/1 (Bahar 2011).
- Mustafa Akman, "İtikadî Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik Ve Özellikleri", Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 3/2 (Haziran-2019).
- Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.
- Mustafa Öz, "el-Makalat ve'l-Fırak", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.27.
- Neslihan Avcı, Doğan Kaplan’ın "Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik" Adlı Eserinin Değerlendirmesi, Darulfunun İlahiyat Kitap Değerlendirmesi, 34(1).
- Nilüfer Öztürk Kocabıyık, Tolgonay Adılgan Kızı, Hatice Teber, "Ebü'l-Kasım el-Belhi’nin Makalat’ında Zeydiyye Algısı", Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, 2022.
- Orhan Ateş, "Salim b. Zekvân’ın Siresi’nde Hz. Osman’la İlgili Kısımın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 (2).
- Orhan Ateş, "Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı" e-makâlât Mezhep Araştırmaları VIII/1, (Bahar 2015).
- Osman Aydın, "Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 15, Sayı 29, 2017.
- Osman Aydın, "Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Arayışları", Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi 2(1): 2009.
- Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:146, 2019).
- Ömer Faruk Harman, "el-Milel ve’n-Nihal," Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.30.
- Reyhan Erdoğan Başaran, "Comparing Scholarship: The Assessment Of The Contemporary Works That Links Alevis With Either Shi`ism or Sunnism" Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018/2 Cilt:5, Sayı: 9.
- Reyhan Erdoğan Başaran, "Getting to the Final Form: Reforming of the Alevi and Bektaşî Belief Through Their Interaction With One Another" Mezhep Araştırmaları Dergisi 13, sy.2 (Güz 2020), s.451-480

- Reyhan Erdoğan Başaran, *Nusayrîlik İshakîlik Alevîlik -Tarih, Literatür ve İnanç-*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023, s.9.
- Reyhan Erdoğan Başaran, "Why Label Alevi Islam as Shi'ite?: A Comparative Inquiry into Alevi Identity Outside of the Sunni-Shi'ite Framework" (Houston,Texas: Rice University, Doktora Tezi, 2018).
- Sıddık Korkmaz, "İslam Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı Üzerine", Dini Araştırmalar, Cilt: 6, Sayı: 18, 2003.
- Sönmez Kutlu, "Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 29, 2017.
- Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2019.
- Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", İslâmiyât Dergisi 4/4 (2001).
- Sönmez Kutlu, "Sâlîm b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", AÜİFD, XXXV, Ankara 1996.
- Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", AÜİFD, XXXVII, Ankara 1997.
- Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Sorunu", Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı- 03, ed. Mazlum Uyar, (İstanbul: 2003).
- Süleyman Çam, "Osman Nuri Ergin'in Çalışmalarında Bahâîlik Hareketi", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/2, (Aralık-2022).
- Süleyman Kara, "Modern Dönem Kur'ân Algısı", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2014, Cilt:2, Yıl:2, Sayı:3, s.19-21.
- Şahin Ahmetoğlu, "İslam Mezhepleri Tarihi Dersinin Güncel Meseleleri", Din Araştırmaları 1 (2), 2019.
- Şehristani, *Milel ve Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019).
- Ümmügülsüm Şentürk, "Yaşar Kutluay", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.ek-2.
- Yasin İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahâîlik ve Türkiye'de Bahâîler*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.
- Yasin İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olan Bahâîlikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye'de Bahâîler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/59 (Ekim 2018).
- Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara: Türk Matbaası, 1965).
- Yusuf Şevki Yavuz, "el-Fasl", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c.12.
- Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l- Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002).
- Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998).
- Züleyha Ateş Karadere, "Cumhuriyet Dönemi Mezhepler Tarihi Yazıcılığında Yeni Arayışlar: Yusuf Ziya Yörükân Ve İçtimaiyatçı Yaklaşım", e-makâlât Mezhep Araştırmaları 14, sy.2 (Güz 2021).
- <https://www.bahaieserleri.com/kitaplarimiz.html> (Erişim: 28.02.2024).
- <http://www.sonmezkutlu.net/> "Din Öğretiminde Mezhepler Üstü Yaklaşım" (Erişim: 14.04. 2024).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Yormaz, Celal
Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara H.B.V. İslami İlimler Fakültesi	Devam ediyor
Lisans	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2020
Lise	Hatay Anadolu İmam Hatip Lisesi	2015

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2019-2020	Kırşehir	İmam-Hatip
2020-2023	Ankara	Ankara Dini Yüksek İhtisas Merkezinde Kursiyer
2023-.... (Devam ediyor.)	Hatay	Vâiz

Yabancı Dil

Arapça

